

İmgelem Yetisi ve Bazı Dinî Olgularla İlişkisi

Özer ÇETİN

Dr., TCZB Fen Lisesi Din Kül. ve Ah. Bil. Öğrt.

Özet

İmgeleme ilk dönemlerden itibaren filozoflar tarafından tartışıla gelmiş, Orta Çağ'da metafizikle ilişkilendirilmiştir. Kartezyen Düşünce'nin etkisiyle ruhsal hayat için kullanılan bir terim olmuş, Pozitivizm sonrası duyularla sınırlandırılmıştır. 1930-1970 yılları arası davranışçı ekol konu ile ilgili çalışmaları baskılamıştır. 1960 sonunda bilişsel psikolojinin önem kazanmasıyla imgeleme hakkında çalışmalar artmıştır.

İmgelemenin ortak bir tanımı yoktur. Bunun nedeni karmaşık yapısı ve araştırmacıların farklı yaklaşımlardır. İmgelem yetisi algı, bellek, dikkatle ilişkilidir fakat bunlardan farklı özelliklere sahiptir. Spontane, akıcı, objelerinin gerçek olmaması, yeni ve yaratıcı görsel fikirler sunması bunlardan bazılarıdır.

Dinî imgeleme ailenin, sosyal çevrenin ve bireyin psikolojik özelliklerinin etkisiyle gelişir. Din ve imgelem yetisi arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Din, imgelem yetisini uyarır buna karşılık imgelem yetisi dinî hayatı canlandırır. Dinî imgeleme pasif imgeleme olmayıp aktif bir imgelemedir. Dinin anlaşılmasına katkı sağlar. Özellikle ölüm sonrası hayat imgeleme ile daha iyi anlaşılır.

Abstract

Mental Imagery and It's Relation to Some Religious Events

Imagination have been discussed by philosophers from the early ages of history. In the medieval thought, a relationship between imagination and metaphysics has emerged. With the influence of Cartesian thought, Imagination was used as a term for mental life. After positivist era, imagination was restricted to five senses. Between 1930–1970, studies of mental imagery was disregarded by behaviorist researchers. Trough end of this period, researchs focusing on mental imagery have increased due to increasing importance of the psychology of consciousness. There is not a common definition for imagination. The reason for this inconveince is that, it has complicated structure and researchers have many different approachs. Imagery ability is related to perception, memory and focus capacity however imagery has distinct particular features. Out of these distinct features being spontaneous, fastmoving, and preserving brand new creative visionary ideas and not having real objects are the most important ones. Religious imagery develops under the influence of family, social environment and personal psychological specialities. There is a two sided relationship between religion and imagery ability. Imagery ability allows a cognitive development in religious life and also religion suplies mental status of imagination. So religious imagery is rather an active process of imagination. In general, imagination allows better cognitive development in understanding religion. Especially, life after death can be understood better with the help of imagery.

Anahtar Kelimeler: İmgeleme, aktif imgeleme, pasif imgeleme, dini imgeleme.

Key Words: Imagination, active imagination, pasive imagination, religious imagery.

Giriş

İmgeleme hayatımızın ilk yıllarından itibaren yaşantılarımızda farkında olarak veya olmayarak sıkça uyguladığımız bilişsel bir faaliyettir. Tarihsel bir yolculuğa çıktığımızda insanoğlunun imgelem yetisinden yararlanarak birçok eser verdiğini görürüz. Eski çağlara ait kaya resimlerinden, yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan değerli buluntuların tümünde imgelem yetisinin etkisi vardır. Bugün çeşitli dinlerin ve milletlerin kendilerini temsil ettiğine inandıkları semboller imgelemenin ürünüdür. Önemini yeterince bilemediğimiz bu özelliğimizi bir anlık da olsa kaybettiğimizi

düşünsek hayatın çekilmez olacağını hemen anlarız. İmgeleme yetimiz hayata tutunmamızda ve gelişmemizde oldukça önemlidir.

İnsanı anlamaya dönük tüm girişimler imgelem yetisine ilgi duymuştur. Nasıl çalıştığı, kaynağının ne olduğu, diğer ruhsal unsurlarla ilişkisini açıklamaya yönelik farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Psikolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasından sonra imgeleme psikolojinin konuları arasına girmiştir. Psikolojinin konu olarak ele alması onun önemini artırmıştır. Günümüzde ilgiyi artıran bir başka faktör ise kişisel gelişime olan katkısıdır. Kişisel gelişim tekniklerinin tümünün merkezinde imgelem yetisi vardır. İmgelem yetisi yalnızca bu alanlarla sınırlı olmayıp edebiyat, sanat, din, spor, sağlık gibi birçok alanda önemli bir rol oynamaktadır

Bu makalenin amacı imgelemenin önemine dikkat çekmek, imgeleme ve din ilişkisini incelemektir. Araştırmada konu önce psikolojik açıdan ele alınacaktır. Bu bölümde tarihçesi, tanımı, çeşitleri, benzer kavramlardan farkı, temel özellikleri ve fonksiyonlarına değinilecektir. İkinci bölümde ise din ile ilişkisi ve imgelemenin dinî hayattaki yeri ele alınacaktır.

1. Bölüm

İmgeleme

A. Tarihçe

İmgeleme psikolojinin bilim dalı olarak ortaya çıkmasından önce filozofların ilgi gösterdikleri ve üzerinde tartıştıkları önemli konulardan birisi olmuştur. Aristo imgelemenin önemini vurgularken onsuz düşünmenin mümkün olamayacağını ileri sürmüştür.¹ Orta Çağ'da ise duyumlardan bağımsız çalışan ruhsal bir yeti olarak görülmüştür.² Bu dönemde imgeleme ile metafizik arasında ilişki kurulmuş ve kutsalla ilişkiyi ifade eden terimler içinde yer almıştır.³ Pozitivizmin ortaya çıkmasıyla metafizik yönü reddedilerek duyumlarla ilişkili olarak ele alınmaya başlamıştır. İlk defa Francis Galton 1880 yılında ruhsal imgeleme (mental imagery) konusunu inceleyen müstakil bir çalışma yapmıştır.⁴ 1930-1970 yılları arasında davranışçı yaklaşım imgeleme konusuna ilgisiz kalmanın yanında doğrudan gözlemlenemediği için yok saymayı tercih etmiştir.

¹ Jon E., Roeckelein, *Imagery in Psychology: A Reference Guide*, Greenwood Group, USA 2004, p. 148

² Roth, Ilona, "Imaginative Minds: Concepts, Controversies and, Themes", ed. Ilona Roth, *Imaginative Minds*, Oxford University, New York 2007, pp. xix-xxxv, p. xxii

³ Kearney, Richard, *The Wake of Imagination*, Routledge, USA 1988, p. 83

⁴ Jon E., Roeckelein, *Imagery in Psychology: A Reference Guide*, p. 2

Bu tutum birçok psikologun konuya yönelmesini engellemiş⁵ fakat Freud ve Jung'un ilgileriyle konu gündemde kalmıştır.1970 başlarında davranışçı ekolün önemini yitirmesi ve bilişsel psikolojinin önem kazanmasıyla imgelem yetisine ilgi tekrar artmış, 2000'li yıllarda ise imgeleme çalışmaları ivme kazanmıştır.

B. Etimolojik Açıdan İmgeleme

İmge Türkçe hayal ve düş anlamına gelir.⁶ Arapçada bir şeyin gerçeği zannedilen veya gerçeğine benzetilen görüntü anlamı taşır.⁷ İngilizcede ise insan ruhunda beliren görüntü, aynaya yansıyan resim, kopya, ekran görüntüsü anlamlarına gelir.⁸ Imagine ve imago kelimeleri Latince imitari kelimesinden türemişlerdir.⁹ İmitari bir nesnenin üç boyutlu olarak kopya edilmesi anlamına gelir. İmitari dönüşüm sonucu günümüzde imitate (taklit etmek) anlamında kullanılırken, imagine ise bilhassa Kartezyen düşüncenin etkisiyle bazı ruhsal faaliyetleri ifade eden bir anlam kazanmıştır.¹⁰ Günümüz Batı dünyasındaki çalışmalarda image, imagery, imagining, imagination gibi benzer kavramların kullanılması kargaşaya neden olmaktadır.¹¹ Bunların yanında representantion, creative thought, creative imagination, mental imagery gibi kavramların aynı anlamda kullanılması kavram kargaşasını daha da artırmaktadır. Fakat mental imagery son zamanlarda daha yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde bilim dili olması nedeniyle imgelemenin tanımında İngilizce sözlük anlamının etkisi görülmektedir. Türkçe'de ise ilgili çalışmalarda imge, imgeleme, imgelem kavramları arasındaki fark dikkate alınmaksızın aynı anlamda kullanılmakta oldukları görülmektedir. İnsan bilincinde imgeleme faaliyetini gerçekleştiren imgelem yetisi (muhayyile) vardır. Bu yeti aktif hale gelip birtakım

⁵ Cornoldi, Cesare-Logie, Robert, "Counterpoints in Perception and Mental Imagery: Introduction", editors Cornoldi Cesare and at all, *Stretching the Imagination*, Oxford University Press, New York 1996, pp. 3-30, p. 4

⁶ Parlatır, İsmail ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, p. 1076

⁷ İbn-i Manzur, *Lisanü'l Arab*, "hayal" maddesi, cilt II, s. 1304, Daru'l Maarif, Kahire tsz.

⁸ *Oxford Worldpower Dictionary*, 3rd edition, Oxford University Press, 2006, p. 369

⁹ Jon E., Roeckelein, *Imagery in Psychology*, p. 2; Sarbin, Theodore R., "Belived-in Imaginings: A Narrative Approach" ed. Joseph de Rivera and Theodore R. Sarbin, *Belived-in Imaginings the Construction of Reality*, American Psychological Association, Washington 1998, p. 13-31, p. 18

¹⁰ Sarbin, Theodore R., "Belived-in Imaginings: A Narrative Approach", p. 18

¹¹ Jon E., Roeckelein, *Imagery in Psychology*, p. 1

gerçek olmayan ruhsal objeler üzerinde işlem yapmasına imgeleme (tahayyül)¹² denir.

C. Özellikleri ve Tanımı

İmgelemenin tanımı konusunda kargaşa yaşanmaktadır. Bunun başlıca nedeni araştırmacıların konuya yaklaşımı ve imgelemenin karmaşık yapısıdır. Burada farklı tanımları sıralama yerine temel özelliklerini belirlemek, benzer kavramlardan onu farklı kılan yönlerini ortaya koymak yararlı olacaktır. Böylece imgelemenin ne olup ne olmadığı daha iyi anlaşılacaktır.

İmgeleme zihinsel bir işlem olup spontane gelişir¹³ ve bu esnada bilinçte bir görüntü oluşur.¹⁴ Birçok bilim adamı bu görüntüyü yaşadıklarını ifade etmişlerdir.¹⁵ Ünlü fizikçilerden Einstein,¹⁶ Stephan Hawking,¹⁷ Richard Feynman, elektrikli motorlar üzerine çalışan Nikola Tesla, elektromanyetik üzerine önemli çalışmalar gerçekleştiren Michael Faraday¹⁸ ünlü kimyacı Kekulé¹⁹ düşünce dünyalarında oluşan görüntülerin kendileri için önemli bir hareket noktası olduğunu belirtmişlerdir. Bütün bunların yanında bazı kimselerde görsel imgelemeden çok sözel imgelemenin daha canlı olduğu tespit edilmiştir. Fakat bu iki ayrı imgelemenin uyumlu bir şekilde birbirini tamamladığı görüşü hâkimdir.²⁰ Bu süreçte imgelem yetisinin üzerinde yoğunlaştığı objeler gerçek olmayıp,²¹ genellikle daha önce algılanmış, bellek tarafından korunan fakat

¹² Parlatır, İsmail ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, p. 1077

¹³ Sartre, Jean - Paul, *The Psychology of Imagination*, USA 1948, p.4-19; Roth, Ilona, "Imaginative Minds: Concepts, Controversies and, Themes, pp.xix-xxxv, p. xx-xxi

¹⁴ Roth, Ilona, "Imaginative Minds: Concepts, Controversies and, Themes", p.xx-xxi; Sartre, Jean-Paul, *The Psychology of Imagination*, p. 4-19; Richardson, John T.E., *Imagery Cognitive Psychology*, Taylor and Francis, Routledge, UK 1999, p. 75-76

¹⁵ Işıldak, Suat, Yaratmada İlk Adım: İmge ve İmgelem", *NEF Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi(EFMED)* cilt 2, sayı 1, 2008, s. 64-69

¹⁶ Gardner, H., *Creating Minds*, Basic Books, New York 1993, p. 105

¹⁷ Pearson, David G., *Mental Imagery and Creative Thought*, Basic Books, New York 1993, p. 189

¹⁸ Pearson, David G., *Mental Imagery and Creative Thought*, p. 1189

¹⁹ Currie, Gregory, "A Claim on the Reader",ed. Ilona Roth, *Imaginative Minds*, Oxford University, New York 2007, p.170-186

²⁰ J. Hitch, Graham, "Working Memory", ed. Nick Braisby and Angus Gellatly, *Cognitive Psychology*, Oxford University Press, New York 2005, p.307-346, p. 315

²¹ Sartre, Jean-Paul, *The Psychology of Imagination*, p. 4-19; Roth, Ilona, "Imaginative Minds: Concepts, Controversies and, Themes", p. xx-xxi

imgelem yetisinin birtakım işlemleri sonucu gerçeğinden farklılaşmış objelerdir. İmgelemede duyular aktif olup, genelde tümü veya çoğu dış dünyadan ilişkilerini kesip içe yönelerek faaliyete katılırlar.²² Bu nedenle imgeleme coşkulu ve akıcıdır.²³ İmgeleme bir yönüyle bilinçle ilişkidir. Çünkü aktif imgelemede bilinç devre dışı kalmaz.²⁴ Bilinçli bir yönelme söz konusu olduğu için niyet imgelemede önemli bir motivasyondur.²⁵ Bazı araştırmacılara göre imgelem yetisi zaman zaman bilincin devre dışı kaldığı pasif imgeleme aşamasında özgür davranışlar sergileyebilir.²⁶ İmgelem soyutlama özelliği nedeniyle aşkın boyutla ilişkiye en yetkin ve yatkın yetilerimizin başında gelir.²⁷ Yenilikçi, üretken, yaratıcı özelliğe sahip olup²⁸ imgeleme anında zihinde adeta bir sıçrama olur. Bu halk arasında “ilham geldi”, “kıvılcım çaktı” şeklinde ifade edilir.²⁹ İmgelem yetisinin gücü bireysel farklılıklara neden olmaktadır.³⁰ Uzaysal kabiliyetin önemli görev üstlendiği³¹ imgelem yetisi gerçeğe uygun tecrübeye dayalı formlar ürettiği gibi objeleri manipüle ederek gerçeğe uygun olamayan tecrübe edilmemiş formlar da üretebilir.³² Somut objeleri soyutlaştırdığı gibi soyut düşünceleri ise somutlaştırabilir. Soyut düşünceleri somutlaştırırken teşbih yöntemini kullanır. Kişisel gelişimde düşünceyi geliştirici (meditatif) bir yönü olup yeni ümitlerin yeşermesine neden olduğu için bireyin hayatına dinamizm

-
- ²² Kosslyn, Stephen M., and at all., *The Case For Mental imagery*, Oxford University Press New York 2006, p. 4; Roth, Ilona, “Imaginative Minds: Concepts, Controversies and Themes”, p.xx-xxı ; Tiggemann, M. and Kempes E., “The Phenomenology of Food Craving: The Role of Mental Imagery”, *Appetite*, 45(3), 2005, p. 305-313
- ²³ Gaut, Berys, “Reasons, Emotions and Fictions”, ed. Kieran, Matthew-Lopes, Dominic, *Imagination, Philosophy and the Arts*, Routledge, New York 2003, p.15-35, p. 15
- ²⁴ Sartre, *The Psychology of Imagination*, p. 160
- ²⁵ *Age*, s. 81
- ²⁶ Rundell, John, “Giriş”, editor John Rundell, G.Ribson, *Hayal Gücünü Yeniden Düşünmek*, çev. Ertuğrul Başer, I.baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 9-28, s. 2
- ²⁷ Rundell, John, “Giriş”, s. 19
- ²⁸ Cornoldi, Cesare-Logie, Robert, “Counterpoints in Perception and Mental Imagery. Introduction”, p. 8
- ²⁹ Işıldak, Suat, “Yaratmada İlk Adım: İmge ve İmgelem”, s. 68
- ³⁰ Cornoldi, Cesare - Logie, Robert, “Counterpoints in Perception and Mental Imagery: Introduction”, p. 24; Marks, D. F., “Visual Imagery Differences in Recall of Pictures”, *British Journal of Psychology*, 64, p. 407-412
- ³¹ John T. E., *Imagery Cognitive Psychology*, p.75
- ³² Pearson, David G., “Mental Imagery and Creative Thought”, Ed. Ilona Roth, *Imaginative Minds*, Oxford University Press, New York 2007, p.189-212

katar.³³ Nörobiyolojik yönü olan imgeleme sürecinde beyinde çok sayıda bilgi ağı devreye girdiği³⁴ ve beynimizin sağ lopunda gerçekleştiği saptanmıştır.³⁵ İmgeleme anında dış dünya ile ilişkisi kesilen görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularının iç dünyamıza daha yoğunlaşarak yönelmeleri, imgelem yetisinin çok sayıda işlem yeteneğine sahip olması, bu süreçte dikkat³⁶ ve bellek³⁷ gibi bilişsel öğelerin devreye girmesiyle gerçekleşen dikkatin yoğunlaşması (konsantrasyon), imgelem yetisinin gücünün altında yatan başlıca nedenler olarak görülebilir. İmgeleme iştirak eden duyular arttıkça elde edilen imgelerin hatırlanması kolaylaşır. Bu kadar özelliği bünyesinde taşıyan imgelemenin tüm özelliklerini yansıtan bir tanım yapmak oldukça zor görünmektedir. Bazı kaynaklarda “daha önceki yaşantılardan kazanılmış imgelerin birbirleriyle ilişki kurarak çözümlenmesi, birleştirilmesi gibi işlemlerle zihinde canlandırılması”,³⁸ “görsel bilgilerin zihinsel temsili”, “hayal gücünün yarattığı fikir”,³⁹ “özellikle görsel algının yoğun olduğu içsel duyuların yaratıcı tecrübeler sunduğu süreç”⁴⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlardan yararlanarak daha geniş bir tanımlama şöyle yapılabilir: *Dış dünyadan bir uyararla veya olmaksızın imgelem yetisinin, içe yönelmiş duyuların katılımıyla, bellekte saklanan objeler üzerinde çeşitli işlemler yaparak elde ettiği gerçek olmayan fakat gerçeğine benzer objeleri daha önce kazanılmış imgelerle ilişkilendirerek zihinde görüntülü veya görüntüsüz fikirler oluşturmasına imgeleme denir.*

D. İmgeleme Çeşitleri

D. 1.Pasif imgeleme: İmgeleme yetisi bilincin zayıfladığı anlarda aktifleşebilir. Özellikle zihinsel yorgunluğun arttığı dönemlerde pasif imgeleme devreye girer. Bu dönemlerde pasif imgeleme dinlendirici

³³ F. Mclean, George - Kromkowski, John, *The Imagination*, The Council for Research in Values and Philosophy, USA 2003, p. 144

³⁴ Styles, Elizabeth A., *The Psychology of Attention*, Second Edition, Psychology Press, New York 2006, p.10-11; John T.E., *Imagery Cognitive Psychology*, p. 7

³⁵ Richadson Richardson, John T.E., *Imagery Cognitive Psychology*, p. 75-76

³⁶ Kosslyn, Stephen M., and at all., *The Case For Mental imagery*, p. 135

³⁷ Handy, Todd C., and at all., “Visual Imagery and Memory: Do Retrieval Strategies Affect what the Mind’s Eye Sees ?” ed.Michel Denis and at all., *Neuroimaging of Mental Imagery*, Psychology Press, New York 2004, p. 7-29

³⁸ Erkuş, Adnan, *Psikolojik Terimler Sözlüğü*, Doruk Yayınları, Ankara 1994, s. 83; Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s. 357

³⁹ Budak, *age*, s. 396

⁴⁰ Matsumoto, David, *The Chambrige Dictionary Of Psychology*, Chambrige University Press, USA 2009, p. 248

bir görev üstlenir. İçeriği daha çok bastırılmış duyguların açığa çıkmasından ibarettir. Bu nedenle fantezi pasif imgelemeye yakındır. Bireyler istem dâhilinde fanteziye yönelebilirler. Fakat fantezi tamamen pasif imgelemeye girmez. Fantezi ile pasif imgelemin arasında fark ise şudur: Fantezinin konusunu birey belirlerken pasif imgelemin konusunu belirlemez. Zaman içerisinde sıkça uygulanmasına bağlı olarak fantezi zihin tarafından öğrenilerek pasif imgelemeye dönüşerek bilincin zayıfladığı durumlarda kendiliğinden ortaya çıkabilir. Pasif imgeleme dozunda gerçekleşirse zihinsel yorgunluğun kaybolmasına, organizmanın gevşeyip dinlenmesine katkıda bulunurken gereğinden fazla ortaya çıkmaya başladığında ise bireyde birtakım ruhsal sıkıntılara neden olabilir.

D. 2.Aktif İmgeleme: Aktif imgeleme bireyin isteği üzere gerçekleşir. Pasif imgelemenin tersine bilinç daha aktiftir. İmgeleme konusu birey tarafından belirlenir. Aktif imgeleme daha iyi olma, daha iyisini gerçekleştirme amacına dönüktür. Sporunun başarılı olmuş önemli sporcuların hareketlerini zihinlerinde canlandırarak antrenman yapması, müridin rabıtada şeyhini hayal etmesi, bilim adamlarının, sanatçıların, şairlerin dış dünyadan koparcasına konularına yoğunlaşmaları⁴¹ sonucu zihinlerinde oluşan yenilikçi, yaratıcı ve özgün imgelemeler bu sınıfa girer. Günümüzde aktif imgeleme kişisel gelişimde,⁴² sporda⁴³, eğitimde,⁴⁴ sanatın tüm dallarında, sağlıkta⁴⁵ kullanılmaktadır. Bunların dışında Jung'un katkısıyla aktif imgeleme psikiyatride bir tedavi yöntemi olarak uygulanmaktadır.⁴⁶Bu tedavi yöntemi rüya analizinden

⁴¹ Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, II. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s.29

⁴² Bkz. Addington, Jack Ensing, % 100 *Düşünce Gücü*, çev. Birol Çetinkaya, Akaşa Yayınları, İst. 1997; Gawain, Shakti, *Yaratıcı İmgeleme*, II. baskı, çev. Semra Ayanbaşı, Akaşa Yayınları, İstanbul 2007

⁴³ Hecker, J. E., Kaczor, L. M., "Application of Imagery Theory to Sport Psychology", *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 10, 1998, pp. 363-373; Hall, C., Rodgers, W. Barr, K., "The Use of Imagery by Athletes in Selected Sports", *The Spor Psychologist*, 4, 1990, pp. 1-10

⁴⁴ Bkz. MacGregor, C., *Yaratıcı Bir Çocuk Yetiştirme*, çev. Ersin Soylu, Papirus Yayınları, İst. 1997; Jakson, Neriman - Shaw, Malcom, "Developing Subject Perspectives on Creativity in Higher Education" ed. Norman Jakson and at all, *Developing Creativity in Higher Education*, Routledge New York 2006, p.89-108; Jakson, Norman, "Imaging a Different World", ed. Norman Jakson and at all, *Developing Creativity in Higher Education*, Routledge New York 2006, p. 1-10

⁴⁵ Bkz. Adam, *Şifacı-4, Niyetle Tedavi ve İmgeleme Çalışmaları*, çev. Ayla Yasa, Gün Yayıncılık, İstanbul 2009; Gawain, Shakti, *Yaratıcı İmgeleme*, s. 95

⁴⁶ Feist, Jess - Feist, Gregory J. *Theories of Personality*, Sixth Edition, Mcgrow Hill, New York 2006, p.127; Stevens, Anthony, *Jung*, çev. Ayda Çayır, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 133-134; Schlamm, Leon, "Active

yararlanılarak gerçekleşmektedir. Rüya analizinde bireyin rüyalarında sıkça gördüklerinin tespitinden sonra ne anlam ifade ettiğini tespit etmek için bireyin gördüğü nesne ve semboller üzerine imgelemede bulunmasıyla tedavi sürdürülür.

E. İmgeleme ile İlişkili Kavramlar

İmgeleme ile bazı kavramların karıştırılması kargaşaya neden olmaktadır. Bu kavramların başında bellek gelmektedir. Bilgilerin algılama, kodlama, düzenleme, saklama ve hatırlama işlemlerinin yapıldığı zihinsel bölgeye bellek denir.⁴⁷ Bazı araştırmacılar imgelemi bellek olarak görüp, imgelem yerine *görsel bellek kavramını* tercih ederler.⁴⁸ Bu araştırmacılar belleğin bilgileri resimsel olarak sakladığını ileri sürmektedirler.⁴⁹ İmgelem yetisinin bellekten ayrı olduğunu fakat belleğin çalışması için gerekli zihinsel bir yeti olduğu görüşünü savunanların bulunmasına⁵⁰ rağmen genel görüş bu iki yetinin ayrı olduğunu yönündedir. Bellek içeriğini algıdan alıp depolar. Bir şeyin hatırlanması için daha önce algılanmış olması gerekir. İmgelem yetisi ise genellikle bellekten beslenir. Bellek geçmişe bağlılık, gerçeklik, tecrübelerle uygunluk gibi kriterleri bünyesinde barındırırken, imgelem yetisi için bu kriterlerin bağlayıcılığı yoktur. İmgeleme geçmişle sınırlı kalmaz ve içerik olarak da yaşanmışlıkla sınırlı değildir. Bellek ise geçmiş zaman ve yaşanmışlıkla sınırlıdır. Bellek koruyucu olup uzun süre saklama özelliği vardır. İmgelem yetisinin oluşturduğu görüntü ve fikirlerin saklanması ve korunması belleğin görevidir. Fakat imgelemenin spontane gelişip oluşturduğu görüntülü fikirlerin hızlı bir akışkanlığa sahip olması nedeniyle korunması diğerlerinden daha zor olabilir. Benzerler grup halinde hatırlanabilir. İmgelemede ise benzerlerden oluşan bir akış olabilir.⁵¹

İmgeleme yakın fakat ondan farklı olan bir diğer kavram halüsinasyondur. Duyular, nesnelere ve olgularla ilgili gerçek dışı

Imagination”,ed. David A. Leeming and at all, *Encyclopedia of Psychology and Religion*, Springer, New York 2010, p. 6-7; Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Kath İnsan*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, p. 356-357

⁴⁷ Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, s.121

⁴⁸ Cornoldi, Cesare - Logie, Robert, “Counterpoints in Perception and Mental Imagery: Introduction”, p.11

⁴⁹ J. Hitch, Graham, “Working Memory”, p.315

⁵⁰ Andrade, Jackie, “Consciousness”, ed. Nick Braisby and Angus Gellatly, *Cognitive Psychology*, Oxford University Press, New York 2005, p. 545-577, p. 572

⁵¹ S., Edward Casey, “Imagination, Fantasy, Hallucination, and Memory”, ed. James Phillips-James Morley, *Imagination and Its Pathologies*, The MIT Press, England 2003, p. 65-93, p. 65-67

veya çarpıtılmış algılara halüsinasyon denir.⁵² Halüsinasyon ve imgeleme arasındaki bazı farklar vardır. Halüsinasyon normal bir zihinsel işleyiş değildir. Tecrübe olarak patolojiktir. Halüsinasyon algıyı engeller ve algının yerine geçer. Bu durumlar imgeleme için geçerli olmadığı gibi imgeleme algının yerine geçmez. Halüsinasyonda duyumlar çalışır fakat çeşitli nedenlerden dolayı bireyi yanıltır. İmgeleme ise daha çok duyumların getirdikleri üzerine gelişir. Halüsinasyon istem dışı doğar. Zihinsel kontrolün ötesindedir. Bu yönüyle pasif imgelemeye benzer fakat aktif imgelemede ise isteklilik söz konusu olup, kontrol edilebilir özelliği vardır.⁵³

İmgeleme ile ilgili bir diğer kavram fantezidir. Fantezi bireyin gerçekte var olmayan şeyleri düşlemesidir.⁵⁴ Bu iki kavramı aynı anlamda kullanan birçok araştırmacı vardır. Jung fantezinin gelişiminin insanlığı daha iyiye götüreceğini, amacının daha iyi anlamamızı sağlamak ve yanıltan korunmak olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre fantezi doğal bir tecrübe olup kıymeti ölçülemeyecek kadar değerlidir. Fantezi ve imgeleme arasında fark görmemesine rağmen fantezi kelimesinin imgelemenin değerini düşüren bir anlam çağrıştırdığı için fazla kullanmamıştır.⁵⁵ Freud ise fanteziyi gerçeklerin kontrolünden kurtulup mutluluğa sığınma olarak ele almıştır. Ona göre mutlu insan fantezi kurmaz. Konuya daha çok bastırılmış duyguların tatmin mekanizması olarak bakmıştır. İmgelemenin rüyalarındaki rolünü ve fanteziyi eşdeğer görür. Freud'da iki kavram arasında daha çok fonksiyon açısından benzerlik vardır.⁵⁶ Bu konudaki kargaşayı gidermek için her ikisi arasındaki farkların tespiti yararlı olacaktır. Fantezinin bir konusu ve hikâyesi vardır. Daha çok bilincin zayıfladığı anlarda ortaya çıktığı için kontrolü zordur.⁵⁷ Aktif imgeleme ise bilinçli başlar ve bilinç bu sayede oldukça üretkendir. Fantezi organizmayı rahatlatmaya dönük olduğu için daha çok bastırılmış duygularla başa çıkmaya yöneliktir.⁵⁸ Bu yönüyle pasif imgeleme benzer fakat aktif imgeleme ise yenilikçi ve yaratıcı özelliğe sahiptir. Fantezinin gerçek olmadığı

⁵² Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 352

⁵³ S., Edward Casey, *Imagination, Fantasy, Hallucination, and Memory*, p. 72–75

⁵⁴ Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, s. 293

⁵⁵ Adams, Michael Vannoy, *The Fantasy Principle Psychoanalysis of the Imagination*, First Published, Brunner-Routledge, USA 2004, p. 3–5

⁵⁶ Adams, Michael Vannoy, *The Fantasy Principle*, p. 4–5

⁵⁷ S.,Edward Casey, “Imagination, Fantasy, Hallucination, and Memory” ,p. 81–85

⁵⁸ Morgan, Clifford T.,*Psikolojiye Giriş*, çev. Hüsnü Arıcı ve diğerleri, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara 1981, s. 327; Dogan, Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 320

birey tarafından bilinir. Fantezide bireyler olayı istedikleri biçimde düşlerler.⁵⁹

Aralarında benzerlik olmasına karşın fantezi ile imgelemenin aynı şey olduğunu söylemek oldukça zordur. Fantezi daha çok imgelemenin bir alt konusu olarak görünmekte ve imgelemenin pasif sınıfına yakın durmaktadır. Fantezi daha çok zor durumlarda bir kaçış, elde edilemeyenlerin verdiği sıkıntılı durumlarda rahatlama ve gerginliği gidermeye dönüktür. Fakat aktif imgelemenin yeni fikirleri çağrıştırmaya özelliği vardır. Bu nedenle şöyle bir önerme kurabiliriz: “Her fantezi imgelemedir fakat her imgeleme fantezi değildir.” Fanteziyi daha çok imgelemenin bir alt kümesi olarak görmek gerekir. İmgeleme fanteziye göre daha geniş sınırlara sahiptir.

İmgeleme ile arasında benzerlik olan bir diğer kavram ise algıdır. Bazı araştırmacılar algılama ve imgeleme arasında fark olmadığı savunurlar. Bu araştırmacılara göre imgeleme algının görsel yönünü oluşturur. Bazı araştırmacılar ise imgelemi duygu ve düşünce arasında sembollerden ve algısal tecrübelerden oluşan melez bir bilişsel bir yeti olarak görürler.⁶⁰Bütün bu kargaşaya rağmen imgelem ve algının farklı zihinsel yetiler olduğu görüşü yaygındır. Duyumların getirdiği veriler önce algılanır. Daha sonra depolanır. İmgeleme bu aşamadan sonra devreye girer. Algıda farklı anlamlar yoktur. Algının iç dünyamızdaki temsilleri yalnızca bir anlam taşır. İmgelemede ise yoruma açık temsiller oluştuğu için birden fazla anlam vardır.⁶¹

G. İmgeleme Üzerinde Etkili Olan Faktörler

Çocuklar üzerinde yapılan çalışmalar, imgelemenin taklit ile başladığı, yaş, cinsiyet ve bireysel ilginin imgelem yetisini etkilediğini göstermiştir. Çocukların kendi ilgi ve istekleri doğrultusunda iç dünyalarında bir arkadaş imgeledikleri ve oyunlarda yoğun bir şekilde imgelemelerde buldukları ortaya çıkarılmıştır.⁶² Oyundaki imgeleme bazı araştırmacılara göre insandaki aşkın boyutun

⁵⁹ Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, s. 327

⁶⁰ Kaufmann, Geir, “The Many of Mental Imagery”ed. Cesare Cornoldi and at all., *Stretching the Imagination*, Oxford University Press, New York 1996, p. 77-109, p. 103

⁶¹ Cornoldi, Cesare - Logie, Robert, “Counterpoints in Perception and Mental Imagery:Introduction”, p. 8

⁶² Taylor, Marjorie and at all., “Children’s Imagery Companions: What is It Like to Have an Invisible Friend?” ed. Markman, Keith D.,*Handbook of Imagination and Mental Simulation*, Psychology Press, New York 2009, p. 211-224, p. 220

varlığına dair bir kanıt olarak görülmektedir.⁶³Birey gelişim aşamasında kendisine özgü imgeler geliştirirken, toplum da bireye birtakım hazır imgeler sunar fakat her birey bu imgeleri içselleştirerek kendine özgü imge dünyasını oluşturur.

İmgeleme yeteneği her insanda farklı farklıdır. Bunun en büyük nedeni genetik faktörlerdir. Bazı insanlar genetik olarak güçlü bir imgelem yetisine sahiptir. Peygamberler, filozoflar, şairler, sanatçılar⁶⁴ ve şamanlar⁶⁵ genetik olarak güçlü imgelem yetisine sahiptirler. Bir diğer faktör ise çevredir. İmgeleme görsel yönü olan bir yetenek olup, imgeleme sürecinde daha önce duyuların getirdiği verilerden hareketle görüntüler oluşur. Bu bağlamda çevrenin bireye sunduğu görüntüler oldukça önemlidir. Yaşanılan çevrenin fiziksel durumu ve sosyal ilişkileri imgeleme üzerinde etkilidir. Eğitim çevresel faktörlerden birisi olarak ele alındığında genetik kadar önemli bir faktör olabilir.

Yaş, cinsiyet, meslek gibi demografik faktörlerle imgeleme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok az araştırma olmasına rağmen bu faktörlerin imgelem yetisi üzerinde etkili olduğuna dair yaygın bir görüş vardır. Cinsiyet ve imgeleme üzerine yapılan çalışmalarda kadınların erkeklerden daha fazla ve canlı imgelemelerde buldukları, ergenlik sonrası erkeklerde uzaysal imgelem yetisinin güçlenmesiyle kadınları bu alanda geçtikleri tespit edilmiştir. Erkeklerin imgelemeleri sonucu daha etkili ürünler oluşturdukları ortaya çıkmıştır. Öğrenme ve bellek testlerinde cinsiyetin imgelem yetisini etkilemediği fakat kadınların hatırlama konusunda erkeklerden daha çok imgelemeye başvurdukları tespit edilmiştir.⁶⁶

Yaşanılan bazı ruhsal ve bedensel rahatsızlıklar imgeleme üzerinde etkilidir. İnsan beyninde oluşan hasar, nörolojik rahatsızlıklar imgelem yetisini etkiler. Organizmanın içinde bulunduğu durum: Arzu ve istekler imgelemeyi etkileyen bir diğer faktördür. “Aç tavuk kendisini darı ambarında görür” atasözünde vurgulandığı gibi susuz bir kişi su ihtiyacına bağlı olarak su ile ilgili bir imgelemede bulunurken, korku figürlerinin bulunduğu bir ortamda ise kişi korkuyla ilgili imgelemede bulunabilir. Her kişinin

⁶³ Berger, Peter., *Kutsal Şemsiye*, çev. Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000, s. 23

⁶⁴ Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, s. 29

⁶⁵ İnan, Abdülkadir, *Şamanizm*, III. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 79; Sander, Donald F., “Analitik Psikoloji ve Şamanlık”, hazırlayanlar: Donald F. Sander, Steven H. Wong, *Kutsal Miras Şamanlık ve Jung Psikolojisi*, çev. Nur Yener, Okyanus Yayınları İstanbul tsz.,s. 7–20

⁶⁶ Richadson, J. T. E., “Gender Differences in Imagery, Cognition, and Memory”, editors. Robert H. Logie, Michel Denis, *Mental Images in Human Cognition*, Elsevier Science, Publishers B.V., USA 1991, p. 271–305, p. 294

arzu ve istekleri farklı olması imgelemeyi kişiye özel kılan nedenlerden birisidir.

H. İmgelemenin Yeri ve İşleyişi

Düşünmenin bir ucunda mantıksal, diğer ucunda ise otistik olmak üzere ikisi arasında sıralanmış şekilleri vardır. Otistik düşünme arzu, istek ve ihtiyaçların etkisinde olan bir düşüncedir. Rüya, imgeleme, fantezi otistik düşünme şekilleridir. Bu tür düşünme süreçlerini arzu, istek ve ihtiyaçlar yönlendirir. Otistik düşüncenin karşı ucunda bulunan mantıksal düşünmede ise arzu ve istekler varlıklarını tamamen kaybetmeseler de etkileri oldukça azdır.⁶⁷İmgelemeyi düşünce çizgisi üzerinde bir yere yerleştirmek gerekirse mantıksal düşünceden uzak, otistik düşünceye yakın bir yere, aktif imgelemeyi ise ikisinin arasına yerleştirmek gerekir.

İmgelem yetisi işleyiş olarak algı, dikkat⁶⁸, bellek gibi⁶⁹ birçok zihinsel yetilerle ilişkilidir. Fakat üzerinde çalıştığı materyalleri bellekten alıp üzerinde kendine özgü olarak şu şekillerde çalışır:

1. Bireşim: İki veya daha fazla tasarım parçası bir araya getirilir. Belden aşağısı balık olan denizkızı örneğinde olduğu gibi.
2. Katma: Zihindeki bir bütün tasarımına yapılan ilavelerle yeni tasarımlar oluşturulur. Mitolojideki kanatlı at Pegasus gibi.
3. Ayırıp atma: Bir bütün tasarımından bazı parçaları, ayrıntı ve nitelikleri atarak daha mükemmel tasarım elde etme yöntemidir. Müridin mürsidini insanüstü görmesi bu türdendir.
4. Büyütme veya küçültme: Mitolojide ve masalarda görülen çeşitli figürleri olduğundan çok fazla büyütme veya küçültme bu tür bir imgelem işlemidir. Çok büyük dev veya devin avucuna aldığı parmak çocuk örneğinde olduğu gibi.
5. Benzetme: Cansız varlıkların veya hayvanların insana benzetilip konuşturulması bu tür bir imgelem işlemidir. Tam tersi işlemle insan hayvana benzetilebilir. Günümüz çizgi film kahramanları ve edebiyattaki fabl türü hikâyeler bu gruba girer.
6. Nitelikleri değiştirme: Zihindeki tasarımların renk, şekil, ses, koku, nitelikleri değiştirilerek yeni imgesel üretimlerin yapıldığı

⁶⁷ Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 152; Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, VII. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1985, s. 200

⁶⁸ Kosslyn, Stephen M., and at all, *The Case For Mental imagery*, p. 135

⁶⁹ Handy, Todd C., and at all., "Visual Imagery and memory: Do Retrieval Strategies Affect what the Mind's Eye Sees ?", p. 7-29

bir yöntemdir.⁷⁰ Yeşil yanan ateş, zambak gibi kokan gül, kanarya gibi öten karga örneklerinde olduğu gibi.

2.Bölüm

A. İslam Düşüncesinde İmgeleme İle İlgili Görüşler

Din ve imgeleme ilişkisi hakkında üç temel görüş vardır. Bunların başında Aristocu yaklaşım gelir. Bu görüşe göre imgeleme zihin ve duyular arasında sınırlıdır. İnsan zihni duyular yoluyla elde ettiğinin dışında bir şey imgeleyemez. Bu görüşe göre imgelemenin metafizik görevi yoktur.⁷¹ Yakup b. İshak el-Kindi,⁷² İhvan-ı Safâ, İbn Bâcce⁷³ ve İbn Rüşd⁷⁴ bu görüştedir. Bu görüşü savunan düşünürler metafizik âlemle ilişkiyi daha çok metafizik âlemden ilahi bir müdahale ile gerçekleştiğini kabul etmişlerdir.

İkinci görüşe göre imgeleme ve metafizik arasında ilişki vardır. Bazı yunan filozofları imgeleme ve metafizik arasında ilişki olduğuna dair fikirleri ileri sürmüşlerdir. Bunlardan en önemlisi Eflatun'dur. Eflatun bazı açılardan imgelemeyi yetersiz bulup eleştirir. Ona göre taklitle başlaması, ahlak ve rasyonellik açısından yetersiz olması, bünyesinde bilgisizliği barındırması imgelemeyi eleştirdiği başlıca konulardır.⁷⁵ Bu eleştirilerine bakarak Eflatun'unun imgeleme konusuna olumsuz yaklaştığı sonucuna varılmamalıdır. O bu yetersizliklerinin yanında imgelemenin kutsala ilgiyi artırdığını, imgelemenin kutsal anlamımıza yardımcı olacağını belirtmiştir.⁷⁶ Fârâbî ve İbn Sinâ bu konuda bazı farklılıklar olmasına rağmen yakın fikirleri ileri sürmüşlerdir. Her iki filozof imgelemenin duyularla ilişkisinin yanında metafizik bir yönü olduğunu kabul etmiştir. Fârâbî dış dünyadan duyular alınmaksızın manevi etkileşimle ortaya çıkan görüntü ve bilgileri imgeleme yetisinin anlaşılır bir forma dönüştürdüğünü,⁷⁷ İbn Sinâ ise bu görüşe ilave olarak oluşan

⁷⁰ Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, s. 153-154; Baymur, Feriha Genel *Psikoloji*, s. 200-201

⁷¹ Kearney, Richard, *The Wake of Imagination*, p. 106-113

⁷² Kindî, *Felsefî Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2002, s. 251-257

⁷³ Durusoy, Ali, "Hayal" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Divantaş, İstanbul 1998, s. 1-3

⁷⁴ Arkan, Atilla, *İbn Rüşd Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s.162-174

⁷⁵ Kearney, Richard, *The Wake of Imagination*, p.87-99

⁷⁶ Kearney, *age*, p. 83,105

⁷⁷ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, MEB Basımevi İstanbul 1989,s. 70-76

görüntülerin imgelem yetisi ile korunduğunu⁷⁸ belirtmiştir. Bu filozoflar vahyi de benzer bir şekilde izah ederler ve bu sürecin pasif bir imgeleme olmadığını bilincin devreye girdiği aktif bir imgeleme olduğunu savunmuşlardır.⁷⁹

Şehâbeddin es-Sühreverdi, Muhyiddin İbnü'l Arabî ve Molla Sadrâ gibi üçüncü gruba giren gnostik düşünürler, Aristocu yaklaşımı reddederek imgelemeyi psikolojik, epistemolojik boyutlarının ötesine geçip kozmolojik bir kavram olarak ele almışlardır. Sühreverdi dış dünyada gerçekliği olan bir imgeleme âleminin (âlem-i misal) olduğunu, imgelemenin bu âlemdeki varlıklara ayna görevi yaptığını ileri sürmüştür.⁸⁰ İbnü'l Arabî imgeleme dünyasının dış dünyadan gerçeklik açısından daha üstün olduğunu savunmuştur. İnsandaki imgelem yetisini muttasıl (bitişik) ve munfasıl (ayrık) olarak ikiye ayırmış, muttasıl olanın duyularla, munfasılın ise kutsalla ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. Vahiy ve ilham gibi metafizik olayların munfasıl imgelem aracılığıyla gerçekleştiğini belirtmiştir.⁸¹ Bu gruptaki düşünürlerle göre maddî âlem ile manevî âlem arasındaki iletişimi sağlayacak ara (berzah) bir âlemin varlığı gerekli görülmüştür. Bu âlemi imgelem yetisi ile iletişim kurulan bir yer olarak düşünmüşler, imgeleme dünyası ile iletişimin sağlıklı olması için iç dünyanın arınmış olması kriterini getirmişler ve bunun sağlanması için de tasavvufun önemine dikkat çekmişlerdir.

B. Bazı Dinî İmgeleme Örnekleri

Dinî imgeleme; Dış dünyadan dinî bir uyarana veya uyarana olmaksızın imgelem yetisinin, içe yönelmiş duyuların katılımıyla, bellekte saklanan objeler üzerinde çeşitli işlemler (ayırıp atma, birleşim, katma vs) yaparak elde ettiği gerçek olmayan fakat gerçeğine benzer dinî objeleri daha önce kazanılmış dinî imgelerle ilişkilendirerek zihinde oluşturduğu görüntülü veya görüntüsüz dinî fikirler oluşturması olarak tanımlanabilir. Dinî imgelemenin gelişmesinde bireyin yaşı, cinsiyeti, içinde yetiştiği aile ve kültürel çevresi, kişisel özellikleri, mensup olduğu din, dindarlık düzeyi gibi

⁷⁸ Durusoy, Ali, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, İFAV, İstanbul 1993, s.100-115

⁷⁹ Peker, Hidayet, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Felsefesinde Vahyin Kavramsal Muhtevası" *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.17, sayı 1, 2008, s. 157-176

⁸⁰ Sühreverdî, *İşrak Felsefesi*, çev. Tahir Uluç, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 194-196

⁸¹ Çakmaklıoğlu, M.Mustafa, "Muhyiddin İbnü'l-Arabîye Göre Hayal ve Düzeyleri," *Tasavvuf Akademi*, Sayı 10, 2003, s. 1-33

faktörler oldukça etkilidir. Anne babanın din ile ilişkisi çocuğu etkiler. Bu aşamada kişisel özellikleri devreye girer ve kendine özgü dinî imgelerin oluşmasına neden olur. Dinî imgelerin oluşmasında bireyin içinde yetiştiği kültürel ortam çok önemli bir yere sahiptir. Aynı dine ait imgelerin değişik kültür coğrafyalarında farklı yorumlanması kültürel çevrenin etkisini gösterir. Bireyin mensup olduğu dinin karakteristik özellikleri de bu süreçte aktif rol oynar. Görüldüğü gibi dinî imgelerin oluşumunda birçok faktör dayanışma içindedir.

Dinî hayatta en etkin olan imgelerin başında tanrı imgesi gelir. Tanrı imgesi psikolojik ve sosyolojik açıdan oldukça önemlidir. Dinî hayatın merkezinde bulunan tanrı imgesi bireyin tüm ruhsal hayatını etkiler.⁸²Tanrı imgesinin canlandığı duygular pozitif ise bireyin ruhsal hayatına olumlu, negatif ise olumsuz olarak yansır. Tanrı imgesi ve toplumsal hayat arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Tanrı imgesi toplumsal algılardan etkilenir. Sosyal hayatta tanrı inancı ile imgesini karıştırmamak gerekir. Tanrı inancı değişmezken imgesi değişkendir. Tanrı imgesi sabit olmayıp, zaman içerisinde değişir. Bu bağlamda tanrı imgesi döneminin ve geçerli olduğu toplumun sosyo -kültürel yapısını yansıtır. Kültürel çevre tanrı imgesini etkilerken tanrı imgesi de sosyal, siyasal ve ekonomik sistemlerin şekillenmesinde etkin bir faktördür.⁸³ Hangi cinsiyetin özellikleri tanrı imgesinde daha yoğun ise o cinsiyetin toplumsal statüsü daha üstündür. Bu durum beşeri dinlerde daha etkili olmuştur. Frigya kültüründeki tanrı imgesinin dişil özellikte olması kadınların statüsünü üstün kıldığı için birçok erkek kadınsı tutum ve davranışlar sergilemişlerdir.⁸⁴Bunun yanında tanrı imgesi insanları şiddete yönlendirebilir. Tarihte tanrı imgesi ile ilişkili birçok şiddet örnekleri yaşanmıştır. Fenikeliler her şeyin ilkinin isteyen bir tanrı imgesine sahip oldukları için ilk çocuklarını tanrıya sunmuşlardır.⁸⁵ Azteklerde kanla beslenen tanrı imgesi kurban çılgınlığına neden olmuş ve çok sayıda insan kurban edilmiştir.⁸⁶

Dinî imgelerin oluşmasında etkili olan faktörlerin tümü tanrı imgesinin oluşumunda da etkilidirler. Bunların başında ebeveyn imgesi gelir. Tanrı imgesinin oluşmasında çocuk ebeveyn imgesinden

⁸² Randour, M. L., *Exploring Sacred Landscape: Religious and Spritual Experiences in Psychoteraphy*, Columbia University Pres New York 1993, p. 4

⁸³ Ay, Mahmut, "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansması", *Kelam Araştırmaları* 6: 2, 2008, s. 47-68

⁸⁴ Tabbernee, William, "19 Yüzyıl Önce Uşak'ta Doğan Bir İnancın Peşinde" *NTV Tarih*, Sayı 14, 2010, s. 32-35

⁸⁵ Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İst., 1966, s.143

⁸⁶ Ceram, C. W., *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler*, çev. Hayrullah Örs, Evrim Matbaacılık, İstanbul, 1982, s. 276

yararlanır. Tanrı imgesi içselleştirilmiş ebeveyn ilişkilerini yansıtır. Bu ilişkilerin ortaya çıkardığı duygular tanrı imgesine transfer edilir.⁸⁷ Birey ebeveynsel imge ile içinde yaşadığı kültürde hazır bulduğu tanrı imgesini kendilik imgesiyle harmanlayarak kendine özgü bir tanrı imgesi oluşturur. Bu imgeleme süreci içinde gelişim evresi, cinsiyet, öz saygı gibi⁸⁸ bazı psikolojik faktörler devreye girmektedir

Bireyin tanrı imgesinin oluşumunda önemli bir diğer faktör ise mensup oldukları dinlerin sundukları tanrıya dair inançlardır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam ilahi din olmalarına rağmen mensuplarının tanrı imgeleri farklıdır. Bunun en büyük nedeni dinlerin sundukları tanrı inancıdır. Yahudilikte Tanrı milli özellikte olup onlara ayrıcalık tanır. Bu ayrıcalık Yahudilerde büyüklenmeci bir tutuma neden olup, diğer insanlarla olan ilişkilerini etkilemiştir. Yahudilerdeki milli tanrı imgesi diğer alanlara yayılmış ve onları şekillendirmiştir. Yahudi mistisizmi olan kabalada imgelemenin amacı milli duyguları canlandırmaya ve kişinin ırksal bağlılığını kuvvetlendirmeye yöneliktir. Yahudilerin yaşadığı tarihsel serüveni dualar eşliğinde belirli bir disiplin içinde imgelemek kabalada en yüce imgeleme sayılmıştır. Bunu yaparken kendinden geçen kişi *devekuth'a* (Tanrıya bağlılık) ulaşmış demektir.⁸⁹ Bütün mistik akımlar evrensel özellikler taşımasına karşın kabala mistisizminin milli özellik taşımasında tanrı imgesinin etkisi büyüktür.

Yahudilikte dikkate değer bir diğer nokta ise otoriter yönü sevgi, şefkat, merhamet gibi yönlerinden bariz şekilde baskın, yargılayıcı kanun koyucu tanrı imgesinin bulunmasıdır. Bu konuda çok az sayıda çalışma olmasına rağmen yapılan bir çalışmada Yahudilerde kurallar koyan, itaat edilmesi gereken bir tanrı imgesinin varlığının tespit edilmesi bu tezi desteklemektedir.⁹⁰

Bunların dışında Yahudilikteki Tanrı imgesinde dikkate değer bir diğer nokta ise antropomorfik özelliklerin yoğun olarak kullanılmasıdır. Tevrat'da Tanrı *baba*,⁹¹ *koca*,⁹² *öğretmen*,⁹³ *hâkim*,⁹⁴

⁸⁷ Jones, J. W., *Contemporary Psychoanalysis and Religion: Transference and Transcendence*, Yale University Press, New Haven, 1991, p. 110

⁸⁸ Küşat, Ali, "Ergenlerde Allah Tasavvuru" ed. Ünver Günay, Celaledin Çevik, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Karahan Kitabevi, Adana 2006, s. 113-157

⁸⁹ Epstein, Perle, *Kabala*, çev. Nusret Karayazgan, Şiyama Barkın, 3. Basım, Drahma Yayınları İstanbul 2000, s.187-189

⁹⁰ Kim, J. M., *Internal Object Representations of God of Religious People* (unpublished dissertation), Long Island University 2005, p. 73 -75

⁹¹ Yeşaya, 1/2;50/1

⁹² Hoşea, 2/16

⁹³ Yeşaya, 28/26

⁹⁴ Yeşaya, 2/4

kral,⁹⁵ *savaşçı*,⁹⁶ *Yakup'la gürleşen*,⁹⁷ *inşaat ustası*,⁹⁸ *bağcı*,⁹⁹ *bahçede yürüyen*,¹⁰⁰ *Nuh'un yakmalık kurbanının kokusunu koklayan*,¹⁰¹ *üzülen*,¹⁰² *iğrenen*¹⁰³ insani özellikler taşıyan, cinsiyet olarak daha çok erkekliği çağrıştıran ve öne çıkaran bir tanrı imgesi vardır.¹⁰⁴ Tevrat'ta geçen "*Tanrı insanı yarattığı zaman onu kendi görüntüsünde (imajında) yarattı*"¹⁰⁵ ayeti antropomorfik Tanrı imgesini güçlendirmektedir. Bunlara ilave olarak Tanrı imgesi bazı hayvanlarla ilişki kurularak sunulmuştur. Tanrı imgesi *aslan*,¹⁰⁶ *leopard*,¹⁰⁷ *ayı*¹⁰⁸ gibi hayvanlarla ilişkilendirilerek somutlaştırılmıştır. Şüphesiz bu somut imgeler soyut anlam taşımaktadır fakat soyut bir varlığı fazlaca somutlaştırmak insan zihninde birtakım görüntülerin canlanmasına neden olmaktadır. Bu durum dinî imgeleme işlemlerinden birisi olsa da istenilen işlevi değildir. Dinî imgelemenin asıl görevi daha çok soyutlaştırma ve yorum zenginliği sağlamaktır.¹⁰⁹

Hristiyanlıkta ise tanrı imgesi teslis inancından etkilenmiştir. Baba, oğul ve kutsal ruhtan oluşan tanrı imgesindeki oğul Hz. İsa'ya bir insan olmasına karşın tanrısal özellikler yüklenmiştir. Bu Hristiyanlıkta bir anlamda tanrılaşan insan anlayışını doğurmuştur.¹¹⁰ Çarmıh tasviri her ne kadar Hz. İsa tasviri olsa da dolaylı olarak Hz. İsa'nın tasvirinin ötesinde tanrısal bir tasvirdir. Bu tasvir bir yönüyle somut bir yönüyle soyut iki farklı yapıyı bünyesinde taşımaktadır. Bunun yanında Hristiyan kültüründe Tanrının *baba*,¹¹¹ *tohum eken*,¹¹² *hazine saklayan*¹¹³ *koyunları*

⁹⁵ Yeşaya, 33/22

⁹⁶ Yeremya, 20/11

⁹⁷ Yaratılış, 32/28

⁹⁸ Yeremya, 31/4

⁹⁹ Yeşaya, 5/2-7

¹⁰⁰ Yaratılış, 3/8

¹⁰¹ Yaratılış, 8/21

¹⁰² Yaratılış, 6/6

¹⁰³ Levililer, 20/23

¹⁰⁴ Reyken, Leland and at all, *Dictionary of Biblical Imagery*, Inter Varsity Press, USA 1998, s.1147

¹⁰⁵ Yaratılış, 5/1

¹⁰⁶ Hoşea, 11/10

¹⁰⁷ Hoşea, 13/7

¹⁰⁸ Hoşea, 13/8

¹⁰⁹ Hughes, Aaron W., *The Lexture of the Divine Imagination in Medieval Islamic and Jewish Thought*, Indiana University Press, USA 2004, p.6

¹¹⁰ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 9. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1988, s.133

¹¹¹ Romalılara Mektup 8/15

¹¹² Matta, 13/24-30

koruyan çoban,¹¹⁴ *çocuk gibi oynayan*,¹¹⁵ *hamur yoğuran kadın*¹¹⁶ gibi tasvirlerle anılması somutlaşmış Tanrı imgesini güçlendirmektedir. Hristiyan tefsirciler tanrıyı ruh, nur, sevgi olarak yorumlamaları da¹¹⁷ somut çağırışlar Tanrının antropomorfik olarak imgelenebilmesine yol açmaktadır.¹¹⁸ Tanrının hem baba olarak anılması hem de Hz. İsa tasvirlerinin tanrısal bir özellik taşıması aynı zamanda Hristiyan Tanrı imgesinde erkek cinsiyetini öne çıkarmaktadır. Hristiyan tanrı imgesinde dikkat çeken bir diğer özellik ise tanrının sıfatlarıdır. Hristiyanlıkta, Yahudiliğin tersine Tanrının merhamet, sevgi, şefkat yönleri öne çıkar. Bu durumun kendisinden korkulmayan bir tanrı imgesini doğurması nedeniyle Tanrı'nın normatifliğini ve yaptırım gücünü zayıflatarak ahlaki etkilemiştir. Bunların yanında Hristiyanlıktaki aslı günah inancı nedeniyle kendisine karşı suçluluk hissedilen bir tanrı imgesi göze çarpmaktadır. Kendisine karşı suçluluk duyulan tanrı imgesi kefaret duygusunu canlı tutmuştur.

İslam Tanrı'yı sahiplenen Yahudiliği ve Hz.İsa'yı tanrılaştıran Hristiyanlığı eleştirmiştir. İslam teolojisinde her iki dinin aşırılığından uzak rahmeti ve gazabı olan (cemal ve celal) bir Tanrı inancı vardır. Fakat Tanrı'nın rahmetinin gazabından üstün olduğu belirtilmiştir. O ne bir yoğunlaşmış otorite ne de ölçsüz sevgidir. Bilgi, korku ve sevginin etkin olduğu (marifetullah, mehafetullah, muhabbetullah) bir tanrı imgesi görülmektedir. İnsana *şah damarından daha yakın*¹¹⁹ olup, *tüm insanların rabbi*,¹²⁰ *yerin ve göklerin nuru*¹²¹ olarak kabul edilmiştir. *Allah'ın eli*,¹²² *Allah'ın ipi*¹²³ gibi sembolik anlamlar içeren ifadeler ve insani sıfatlarla (sevinmesi, işitmesi, duyması, kızması vs.) anılmasına karşın hiçbir şeyin *Onun benzeri olamayacağı*¹²⁴ belirtilmiştir. Cinsiyet çağrıştırmaması, somut tasvirin yasaklanması ve oldukça soyut olması Tanrı'nın isimlerini ve

¹¹³ Matta, 13/44

¹¹⁴ Luka, 15/4-7

¹¹⁵ Luka, 7/31-35

¹¹⁶ Matta, 13/33

¹¹⁷ Avis, Paul, *God and Imagination*, Routledge, New York 1999, s. 47-50

¹¹⁸ Spilka, Bernard, "God Image", editors David A. Leeming and at all., *Encyclopedia of Psychology and Religion*, Spinger Science+Business Media USA 2010, p.353-356; Lee, C & A. Early. (2000). "Religiosity and Family Values: Correlates of God-Image in A Protestant Sample", *Journal of Psychology and Theology*, Vol.28, No.3, p. 232-237

¹¹⁹ Kaf, 50/12

¹²⁰ Fatıha, 1/1-3

¹²¹ Nur, 24/35

¹²² Fetih, 48/10

¹²³ Ali İmran, 3/103

¹²⁴ Şura, 42/12

sıfatlarını öne çıkarmıştır. Bu durum bireylerin iç dünyasında kendilerine özgü tanrı imgesini oluşturmalarına katkı sağlamıştır.

İlahi dinlerdeki tanrı imgesinin teşbihten tenzihe doğru bir değişime uğradığı görülmektedir. Teşbih ve tenzih tanrı imgesinin oluşumunda önemli iki kavramdır. Teşbih arttığında tanrı giderek somutlaşmakta, tenzih yönü arttığında ise giderek soyutlaşmaktadır. Teşbihte duygular, tenzihte ise akıl daha aktif görev üstlenmektedir. Her ikisindeki aşırılık sakıncalar doğurmaktadır.¹²⁵ Aşırı teşbih ne kadar tehlike ise tenzihte o kadar tehlikeli olabilir. Aşırı teşbih tanrı-insan ilişkisini güçlendirip tanrının somutlaşmasına neden olurken, aşırı tenzih edilmiş tanrı imgesi soyutlaşırken tanrı insan ilişkisini zayıflatmaktadır. İnsanın imgeleyebilmesi için kültürel çevrenin sunduğu tanrı imgesinin bir miktar insanî özellikler taşıması gerekmektedir. Çünkü insan kendisinden yola çıkarak tanrı imgesini içselleştirme faaliyetlerini gerçekleştirebilir.

Dinî imgelemenin etkin olduğu bir diğer alan kişilik gelişimidir. Çocuk anne ve babayı taklit ederek gelişir. Ergenlik döneminde kültürel çevrenin, anne ve babanın dışında sunduğu özdeşleşme modelleri oldukça önem kazanır.¹²⁶ Özdeşleşme aşamasında imgeleme aktif olarak çalışır. Bu gelişim ergenlik dönemi ile sınırlı değildir fakat ergenlik sonrası yavaş bir seyir izlemektedir. İmgelenen modeller kişilik gelişimini kolaylaştırır. Dinlerin kutsal metinlerinde geçen rol modeller, peygamberler, saygın dinî şahsiyetler bireye dinî rol model oluşturur. Birey bu modelleri imgeleyerek içselleştirir. Birey çevrenin verdiği değere ve dindarlığının düzeyine göre günlük hayatında bu modeller gibi davranışlar sergilemeye çalışır. Yahudilik ve Hristiyanlıkta peygamber tasviri yasak olmadığı için kişi imgeleme sürecinde kendisine sunulan somut görsel peygamber imgesinden etkilenir. Özellikle Hristiyan kültüründe ikonalarla somut görsel tasvirler kullanılmıştır.¹²⁷ Bu durum yeterince içselleştirmeye engel olur. Çünkü imgeleme hazır bir tasvir bulduğu için görsel modele göre şekillenir ve içselleştirmenin kalitesini düşürür. İslam'da her ne kadar hilye ve şemâil vasıtasıyla peygamber tasviri yapılsa da resim ve heykel gibi somut görsel tasvirler için izin verilmediği için peygamber imgelenirken kişi hilye ve şemâilden, eğer görmüşse rüyasında gördüğü peygamber imgesinden yola çıkarak imgeleme faaliyetleri ile kendisine özgü daha çok davranış yönü ağır basan peygamber imgesi geliştirir. Bu imge kişiye özel olduğu için kişilerin rüyasında

¹²⁵ Çoşkun, İbrahim, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde "Allah" Mefhumu", *Tasavvuf*, Sayı 21, 2008, s. 47-68

¹²⁶ F., Mclean, George-Kromkowski, John, *The Imagination*, The Council For Research In Values and Philosophy, USA 2003, p.165

¹²⁷ Kearney, Richard, *The Wake of Imagination*, s. 132-133; Jon E.,Roeckelein, *Imagery in Psychology*, p.8

gördükleri peygamber suretleri farklıdır. Gazâli Medine’de mezarında yatan bir peygamberin mezarından çıkıp rüyalarımıza girmeyeceğine göre gördüğümüzün peygamberin imgesi (misali) olduğunu, nefiste mahsûs ve mütehayyel (algılanmış ve imgelenmiş) olan peygamber imgesinin rüyada görüldüğünü belirtir.¹²⁸

İslam’da peygamberin görsel tasvirinden ziyade davranışlarının imgelenmesi teşvik edilmiştir. Günlük hayatta sergilenen tüm davranışlarda peygamberin davranışına(sünnet) uygun sergilenmesi tavsiye edilmiştir. Müslüman’ın ibadetlerde peygamberi imgelemesi istendiği gibi, hayatın idamesi için gerekli olan yemek yeme, su içme, uyuma gibi davranışlarda da imgelenmesi tavsiye edilmiştir. Peygamberin sergilediği rol model davranışların imgelenmesiyle Müslüman bireye kişiliğini geliştirme, iyi ahlak sahibi olma fırsatı verilmiştir. Benzer bir uygulama tasavvufta rabita uygulamasına görülür. Müridin mürşidine gönülden bağlanıp, siret ve suretini imgelemesine tasavvufta rabita denir.¹²⁹Bir tür özdeşleşme yöntemi olarak görebileceğimiz taklitle başlayan bu süreçte müridin hal ve hareketlerinde mürşide benzemesi esastır.

Peygamberlerin ve önemli dinî şahsiyetlerin rol model olarak imgelenmelerinin yanında peygamberlerde daha fazla olmak üzere peygamberler ve önemli dinî şahsiyetler güçlü imgelem yetisine sahiptirler. Hz. Musa gördüğü ateşin kendisine ilahi bir işaret olduğunu idrak etmesinde imgelem yetisinin rolü vardır. Ateşe soyut bir anlam yüklenmediği zaman yanan çalı çırpıdan ibaret kalır.¹³⁰ Soyutlanıp sembolik anlam kazanması için imgelem yetisinin onun üzerinde işlemler yapması gerekir. İncil’de gündüz uyanık bir halde iken kişinin birtakım görüntüler görmesi anlamına gelen görüm veya gündüz düşü olarak tanımlanan (daydream) hallerden havariler için sıkça bahsedilmesi¹³¹ onlardaki dinî imgelemenin sıklıkla aktif olduğunu gösterir. Aynı şekilde Hz. Muhammed’in hadislerinde “cennet bana gösterildi”, “cehennem ehli bana gösterildi” gibi ifadeler ve Cibril hadisi ve benzerleri imgelemenin onun hayatındaki yerinin önemli olduğunu gösterir. Bu durum onun düşmanları ile olan mücadelesinde de geçerlidir. Nitekim Kur’anda Müslümanların kâfirlere iki kat gösterilmesinden bahsedilmesi¹³² Hz. Muhammed ve

¹²⁸ Gazâli, *Ehli İçin*, çev. Muammer Esen, Araştırma Yayınları, Ankara 2005, s. 33

¹²⁹ Tosun, Necdet, “Rabita”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 34, Ankara 2007, s. 378–379

¹³⁰ Cheetham, Tom, *The World Turned Inside Out. Henry Corbin and Islamic Mysticism*, First Spring Journal Books Canada 2003, p. 70–71: Corbin, Henry, *Creative Imagination in the Sufism of İbn ‘Arabi*, translator Ralph Manheim Princeton University 1969, p. 80

¹³¹ Elçilerin işleri, 9/1–26; Elçilerin işleri, 10/9–16

¹³² Al-i İmran, 3/13

müşrikler arasındaki mücadelenin imgeleme boyutunda sürdüğünü göstermektedir. Peygamberlerin sözlerinin etkileyici olmasının bir nedeni güçlü imgelem yetilerinin konuşma esnasında aktif olması ve insanların imgelem yetisini harekete geçirmeleridir.

Melek imgesi açısından ilahi dinlere bakıldığında tanrı ve peygamber imgesine benzer durum ortaya çıkmaktadır. Özellikle Hristiyanlıkta melek tasvirleri ikonalarda bolca kullanılmıştır. Bu durum soyut varlıkların somutlaştırılarak imgelemesini doğurmuştur. Hiç şüphesiz bu durum imgelem yetisinin yöntemlerinden birisidir fakat dinî hayatta soyut varlıkların somut tasvirlerle sıkça sunulması varlığı sınırlandırmakta ve kişinin kendisine özgü imgelemelerde bulunmasına engel teşkil etmektedir. İslam'da meleklerin insanî özelliklerden münezzehe olduklarına inanılıp somut tasvirlerinin yasaklanması soyut melek imgesini güçlendirmiştir. Meleklerin masum, koruyucu olarak imgelemesinin yanında insanların amellerini yazan ve mezarda sorgulayan olarak imgelemesi bireylerin davranışlarına yansımaktadır.

Dinî imgelemenin yoğun olarak görüldüğü bir diğer konu ölüm, kıyamet ve ahirettir. Kişi gerek kendi ölümü gerekse dünyanın sonu olan kıyametle ilgili imgelemelerde bulunur. Kişi çevresinde yaşanan ölüm ile kendisi arasında ilişki kurarak ölümünü imgeler. Bu aşamada dinî söylemler devreye girer. Herhangi bir hikâye, roman ve benzeri edebi eseri okuyan kişi eserdeki olaylarla ilgili olarak imgelemelerde bulunduğu gibi¹³³ dinî metinleri okuduğu zamanda metindeki ifadelerle ilgili imgelemelerde bulunur. Dinî metinlerde ölüm, kıyamet ve ahiretle ilgili haller oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Kur'an'da *her canlının ölümü tadacağı*,¹³⁴ *her canlının fanî olduğu*,¹³⁵ *insan için ecel tayin edildiği*,¹³⁶ *ölüm korkusuyla beldelerini terk eden insanların bile ölümden kurtulamadığı*,¹³⁷ *tahkim edilmiş kalelere gizlenmenin bile ölümü engelleyemeyeceği*,¹³⁸ *ölüm baygınlığının bir gün insan üzerine çökeceği*¹³⁹ gibi ayetler insan zihninde görüntüler oluşturup imgelem yetisini uyarmaktadır. Hadislerde ise ölümün sıkça hatırlanması¹⁴⁰ tavsiye edildiği gibi, *ölümü ve ölüm sonrası kemiklerin ve cesedin çürümesini hatırlayın*¹⁴¹

¹³³ Bkz. Currie, "A Claim on the Reader", p. 170–186

¹³⁴ Âl-i İmrân, 3/185

¹³⁵ Rahmân, 55/26

¹³⁶ İsrâ, 17/99

¹³⁷ Bakara, 2/243

¹³⁸ Nisâ, 4/78

¹³⁹ Kâf, 50/19

¹⁴⁰ Tirmizi, Zühd, 4

¹⁴¹ Tirmizi, Kıyâme, 24

hadisi ve benzerleri imgelem yetisini uyarmaktadır. Ayrıca İslam geleneğinde ölüm konusu sözlü tasvirlerle işlendiği için kişi son nefesini nasıl vereceğini, Azrail'in nasıl canını alacağını, teneşirde yıkanişını, kefenlenişini ve mezara konulmasını, meleklerin kendisini sorgulamasını imgeler. Kişinin bu tür imgelemelerde bulunması tavsiye edilmiş, Tasavvufta ise gerekli görülerek rabıtayı mevt bir yöntem olarak uygulanmıştır. Kişinin kendi ölümünü imgelemesi hayatı daha anlamlı hale getirmesinin yanında ölümle yüzleşme gibi birçok faydaları vardır.¹⁴² Günümüzde çoğu ölümlerin hastanelerde gerçekleşmesi, mezarlıkların şehir dışına taşınması gibi nedenlerle ölümün günlük hayatın dışına çıkarılıp insanlardan uzaklaştırılması insanların ölüm imgelerini olumsuz etkilemekte olup domuz gribi, kuş gribi gibi hastalıklar karşısında paniğe kapılıp sıkıntılı anlar yaşamalarına neden olmaktadır.¹⁴³

Benzer durum kıyamet ve ahiret imgesi için de geçerlidir. Kur'andaki kıyamet ve ahiret ayetleri okuduğunda insan zihninde birtakım görüntüler oluşması kaçınılmazdır. Kıyamet öncesi *üflenen surla*¹⁴⁴ *güneşin kararması*,¹⁴⁵ *ayın yarılması*,¹⁴⁶ *dağların ufalanıp toz duman haline gelmesi*,¹⁴⁷ *insanların çaresizce kaçışmaları*¹⁴⁸ insan zihninde görüntüler oluşturmaktadır. Ahirette mahşer yerinde toplanma, mizanın kurulması insanların sıradan geçmesi, cennet ve cehennem tasvirleri imgelem yetisini uyarıcı özelliktedir. Bütün bunlar kıyamet ile ilgili dinî söylemlerin imgelem yetisini aktifleştirip yönlendirdiği tespitini¹⁴⁹ doğrulamaktadır. İbn Arabî Kıyamet ve Ahirete dair söylemlerin akıldan ziyade imgeleme ile anlaşılıp açıklanabileceğini ifade eder.¹⁵⁰ Ölüm ve sonrasında dair imgelemeler kişiye özel içselleştirilmelerin oluşmasında ve daha sonra kuvvetli inanç ve tutumlara dönüşmesinde oldukça önemli rol oynamaktadır

¹⁴² Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s.90-197, Hökelekli, Hayati, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 139-142

¹⁴³ Reka, Michael, "The Imagination Of Death and the Theology Of Solidarity", editors, G. F. Mclean and John K. White, *Imagination in Religion and Social Life*, The Council for Research in Values and Philosophy, USA 2003, p. 41-53

¹⁴⁴ Müdessir, 74/8

¹⁴⁵ Tekvir, 81/1

¹⁴⁶ Kamer, 54/1-2

¹⁴⁷ Vakıa, 56/4-7

¹⁴⁸ Kıyame, 75/7-10

¹⁴⁹ Jay, Martin, *Kıyametçi Tahayyül ve Matem İktidarsızlığı*, ed. John Rundell - G. Robinson, *Tahayyül Gücünü Yeniden Düşünmek*, çev. Ertuğrul Başer, I.Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s.50-75

¹⁵⁰ Chittick, William, *Hayal Âlemleri*, II. baskı, çev. Mehmet Demirkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.153

Dinî imgeleme ibadetler üzerinde de etkilidir. Herhangi bir dine mensup kişi ibadetlerini yerine getirirken imgelemelerde bulunur. Kutsal mekânlar, yaşanan tarihi olaylar, dinî ritüeller süresince dinî imgelemeye referans olup onu yönlendirirler. Bir Müslüman namaz kılariken kendisini Kâbe’de namaz kılyormuş gibi imgeleyebilir. Hac ibadetinin çeşitli aşamalarında farklı imgelemelerde bulunabilir. Bir Hristiyan kendisini çarmıha gerilmiş olarak imgeleyebilir. Bu durum ibadetleri monotonluktan çıkarıp manevi zevkle ibadetleri sürdürülebilir kılmaktadır. İslâm’da ibadetlerde en yüce mertebe olan ihsan makamı imgeleme ile gerçekleşir. Cibril hadisi olarak bilinen hadiste Cebrail’in Hz. Muhammed’e sorduğu sorulardan birisi ihsanın ne olduğudur. Hz. Muhammed ihsanı “*Sanki Allah’ı görüyormuş gibi ibadet etmendir. Sen O’nu görmesen de O seni görüyor*”¹⁵¹ şeklinde cevaplandırmıştır. Bu hadiste geçen “*sanki görüyormuş gibi*” ibaresi dinî imgelemenin önemini vurgulamaktadır. Bu hadis bizleri ibadetlerde imgelem yetisinin aktif tutulması gerektiği sonucuna götürmektedir.

Dinî imgelemenin yoğun olarak görüldüğü bir başka alan ahlaktır. İyilik ve kötülük bilincinin gelişimi ile imgeleme arasında ilişki vardır. Ahlak, imgelem yetisinin katkısıyla daha iyileşir veya kötüleşir.¹⁵² Bu süreçte imgeleme tek başına belirleyici değildir. İmgelem yetisi bireyin kazandığı ahlaka uygun imgelemelerde bulunur. Din bireyin duyu organlarını özellikle gözünü kontrol altında tutmasını tavsiye edip iyi ahlak kazanmasına katkıda bulunarak imgelemeyi dolaylı olarak etkiler. Duyu organları ile elde edilen veriler bellek tarafından depolanarak saklanmaktadır. İmgelem yetisi bunlar üzerinde işlem yaparak görüntülü fikirler taşıyan farklı objeler geliştirdiği için duyuların imgelemedeki önemi ortaya çıkmaktadır. İslam ahlakındaki “*güzel gören güzel düşünür*” ilkesi imgeleme için de geçerlidir. Bu düstur imgeleme için “*güzel gören güzel imgeler*” şeklinde kullanılabilir. Ahlakî davranışların imgelenmesinde duyu organlarının kontrolü kadar kutsal metinlerdeki modeller ve tavsiyeler önemli bir yer tutar. Kişi bunlar doğrultusunda geliştirdiği ahlakî düzeyine uygun imgelemelerde bulunur. Buna karşılık kişi ahlaken kendisini geliştirmeyip nefesine uyduğunda kötü sayılan davranışları imgeleyebilir. İmgelemenin içeriği tasavvuftaki nefsin mertebeleri¹⁵³ ile ilişki kurularak ele alındığında kişi ahlakî düzeyini imgelem yetisinin faaliyetlerine bakarak tespit edilebilir. Şehveti imgeleyen ve bundan rahatsız

¹⁵¹ Buharî, İman

¹⁵² From, Erich, *You Shall be as Gods: A Radical Interpretatin of the Old Tastesment*, fawcett 1966, p.126

¹⁵³ Uludağ, Süleyman, “Nefis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32,İstanbul 2006, s.526-528

olmayan nefsi emmarede, imgelemelerinden rahatsız olup daha iyi imgeleme arzusunda olanların levvamede olduğu söylenebilir. Nefs ve imgeleme ilişkisi benzer şekilde nefsin yedi mertebesi için sürdürülebilir.

Dinî imgelemenin önemli oluşu bir diğer konu tebliğ yöntemidir. Kur’anda imgelem yetisini uyarıcı darb-ı meseller sıkça kullanılmaktadır. Mesel kelimesi misal (imge) ile aynı kökten gelmektedir. Kur’anda “Allah sivrisineği ve ondan küçük olanı misal vermekten çekinmez”,¹⁵⁴ “insanlar için her çeşit misaller verdik”,¹⁵⁵ “Allah insanlara misaller verir”¹⁵⁶ ayetlerinde bu durum vurgulanmıştır. Kur’anda birçok konu misallerle anlatılmaktadır. Bu bir tarz olarak benimsenmiş olup amacının “verilen öğüdün insanlar tarafından dikkate alınması için”¹⁵⁷ olduğu belirtilmiştir. Bu ayette imgelem yetisini uyarıcı öğütlerin daha etkili olduğu vurgulanmıştır. Çünkü imgeleme yetisinin devreye girmesiyle insanın dış ve iç dünyası topyekun bir konu üzerinde odaklandığı için motivasyon güçlü olmaktadır.

Kur’an Allah’ın ilmini,¹⁵⁸ Kur’an mesajının ağırlığını,¹⁵⁹ Hz. Muhammed ve arkadaşlarının durumunu,¹⁶⁰ hakkın kalıcılığını ve batılın geçiciliğini,¹⁶¹ iyiliğin bereketini ve kötülüğün kısırlığını,¹⁶² insanın gerektiğinde sosyal çevresini aşması gerektiğini,¹⁶³ ölümden sonra dirilme,¹⁶⁴ dünya nimetlerinin geçiciliği,¹⁶⁵ malını Allah yolunda harcayanların¹⁶⁶ ve malını gösteriş için harcayanların durumunu,¹⁶⁷ mümin-kâfir karşılaştırmasını,¹⁶⁸ kalbin katılaşmasını,¹⁶⁹ inkârcıların ilahi mesaja karşı tutumlarını,¹⁷⁰ putları yardıma çağırانları,¹⁷¹

¹⁵⁴ Bakara, 2/26

¹⁵⁵ İsrâ, 17/89; Kehf 18/54;Rum 30/58

¹⁵⁶ Nur, 24/35

¹⁵⁷ Zümer, 39/27

¹⁵⁸ Lokman, 31/27

¹⁵⁹ Haşr, 59/21

¹⁶⁰ Fetih, 48/29

¹⁶¹ Ra’d, 13/17

¹⁶² İbrahim, 14/24

¹⁶³ Tahrim, 66/10

¹⁶⁴ Bakara, 2/259

¹⁶⁵ Yunus, 10/24

¹⁶⁶ Bakara, 2/261

¹⁶⁷ Bakara, 2/264

¹⁶⁸ En’am, 6/122

¹⁶⁹ Bakara, 2/74

¹⁷⁰ Bakara, 2/171

¹⁷¹ Ra’d, 13/14

peygamberini yalanlayan toplumun durumunu,¹⁷² Allah'a ortak koşanları,¹⁷³ münafıkları¹⁷⁴ Allah'ı unutarak kendini yeterli görenleri,¹⁷⁵ malını infak etmeyenlerin durumunu¹⁷⁶ misallerle anlatmıştır. Misal verme yalnızca Kur'an'a özgü bir metot değildir. Hem Tevrat'ta hem de İncil'de misaller verilmiştir. İncil'de geçen "İsa onlara misal vermeden bir şey anlatamazdı"¹⁷⁷ ayeti imgelem yetisini uyarıcı misallerin önemini vurgulamaktadır. Bunların yanında kutsal kitaplarda geçen peygamber kıssaları da imgelem yetisini uyarıcı niteliktedir.

Hem Kur'an hem de Hz. Muhammed'in misal vererek izah etme yöntemi İslam âlimleri tarafından yoğun olarak kullanılmıştır. Özellikle mutasavvıfların söylemlerinde bu yöntem daha sık kullanılmıştır. Süfi hikâyelerine bakıldığında tarihsel olarak yaşanmamış olaylar görülmektedir. Bu hikâyeler onların insanları eğitmek için imgelem yetisinin katkısıyla kurgulamış oldukları senaryolar olarak görülebilir. Fakat bu hikâyeler fantezi kabilinden olmayıp entelektüel formları sembolik anlatımlara dönüştürerek insanların anlayabileceği hale getirip, onlara doğru bilgi sunan¹⁷⁸ imgeleme ürünleridir.

Dinî imgeleme yalnızca edebiyatta değil çeşitli sanat alanlarında da önemli eserlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.¹⁷⁹ Dinî mimari, dinî musiki ve diğer sanat dallarında dinî imgelemenin dışa yansımaları görülmektedir. İslam mimarisindeki camilerde, Rönesans'la birlikte birçok alanda olduğu gibi mimaride önemli kiliselerin ortaya çıkmasında dinî imgelemenin rolü büyüktür.¹⁸⁰ Bu durum din ve imgeleme ilişkisinin önemini göstermektedir. Bu ilişkide dinlerin temel karakteristik özellikleri imgelemeyi etkilemektedir. Örneğin Hıristiyanlıkta peygamber resimlerinin çizilmesine ve heykellerinin yapılmasına izin verildiği için bu tür çok sayıda eser oluşmuştur. İslâm'da ise bu tür eserler yasaklandığı için kendine özgü hat, ebru, tezhip gibi soyut yönü olan sanat dalları önem kazanmıştır.

¹⁷² Nahl, 16/112

¹⁷³ Hac, 22/31

¹⁷⁴ Bakara, 2/17

¹⁷⁵ Kehf, 18/32

¹⁷⁶ Tahrim, 66/17-18

¹⁷⁷ Matta, 13/34

¹⁷⁸ Corbin, *Creative Imagination*, p. 4

¹⁷⁹ Boyer, Pascal, "Specialized Inference Engineers as Precursors of Creative Imagination", ed. Ilona Roth, *Imaginative Minds*, Oxford University, New York 2007, p. 240-258

¹⁸⁰ Martines, Lauro, *Power and Imagination*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore Press 1988, p. 86-93

C. Dinî İmgelemenin Olumsuz Yönleri

Dinî imgelemenin olumlu yönleri olduğu gibi olumsuz yanları da vardır. Dinî imgelemenin verdiği manevi zevk ibadetlerde isteklilik ve süreklilik sağlayarak dinî hayatı monotonluktan çıkarır. Fakat bazı insanlar gerçek hayatın zorluklarından kaçma, dinî imgelemenin verdiği hazzı sürekli yaşama gibi nedenlerle günlük hayattan kopabilirler. Dinî imgeleme dinî hayatın genelinde gereğinden fazla yer aldığında kişi gerçeklerden kopabilir ve imgelemeleri ile gerçekler arasında farkları ayırt edemez hale gelir. Bu durum patolojik bir durum olarak kişiyi meczup haline getirebilir. Bu tür kişilerin dinî hayatlarının merkezinde imgeleme vardır. İmgeleme ise sürekli değişken olup birçok ruhsal yapı ile ilişkili olduğu için bu kişiler dinin formal yönüne uygun olmayan söz ve davranışlar sergileyebilirler. İbadetlerini yerine getirmeyip dinin formal yönünü önemsemeyen fakat imgelem yetisi güçlü olduğu için dinî içerikli rüyaları fazlaca gören günlük hayatlarını mistik yaklaşımlarla sürdürüp çevresinde etkili olan insanlar vardır. Dinî hayatlarının merkezinde kutsal metinler olmadığı için etkileyici fakat dine uygun olmayan imgelemelerde bulunabilirler. Bu tür sakıncalardan korunmak için imgelemenin içeriğinin dine uygunluğu sürekli göz önünde tutulmalıdır. İmgeleme bizatihi dinî değildir. Dinî hayat ile ilişkili olarak dinî imgelemelerde bulunur. Dinin özünü önemseyip şekil kısmını fazla dikkate almayan sūfilerin bazıları imgelem yetilerinin en yoğun olduğu vecd ve istiğrak anlarında imgelemenin verdiği manevi sekr ile şathiyede bulunmuşlardır.

İmgelemenin kontrol edilemeyen bir diğer karanlık yönü daha vardır. İmgelem yetisi rüyalarda olduğu gibi günlük hayatta da bazen bağımsızlığını ilan ederek kontrol dışına çıkıp kişiyi rahatsız edici görüntüler ortaya koyabilir. Bu daha çok hassas dindarlarda Allah, peygamber, kutsal mekân, muhterem şahsiyetler hakkında olumsuz ve uygunsuz imgelemeler (görüntü, fikir) olarak ortaya çıkar. Bu durumu yaşayan kişiler psikolojik olarak rahatsızlık duyarlar. Bu kişiler imgelemenin kendi iradeleri dışında gerçekleşmesine rağmen kendi iradeleri kontrolünde sanıp içsel bir mücadeleye girişirler. Bu mücadele bazı kişilerde kendisini suçlama, imanından şüphe etme gibi imgeleme kaynaklı ağır ruhsal yaralar açabilir. Yaşanılan bu süreçte imgelem yetisi uyarılmıştır fakat bireyin isteği dâhilinde olmadığı için aktif bir imgelemeden söz edilemez. Dinî açıdan ise irade dışı olduğu için bireyler sorumlu tutulmamıştır. Eserlerinde bu konuyu ele alan din âlimleri kişinin konuyu ciddiye almaması

gerektiğini tavsiye etmişler ve bunu şeytanla ilişkilendirmişlerdir.¹⁸¹ Bu tür yaşantılar imgelemenin karanlık yönünü oluşturmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsan hayatının çeşitli alanlarında olduğu gibi dinî hayatında da imgelem yetisinin aktif olduğu görülmektedir. Din imgelem yetisini uyarırken imgelem yetisi de bireyin dinî hayatını canlandırmaktadır. Birçok dinî konu imgelem yetisinin uyarılmasıyla daha iyi anlaşılmaktadır. Dinî imgelemelerin tamamına yakını aktif imgeleme sınıfına girmekte olup bu süreçte duyuvarın dış dünyadan ilişkilerini büyük oranda kesip içe yönelmeleriyle artan zihinsel konsantrasyon sonucu oluşan görüntülü fikirler normal zamanlardan daha yaratıcı olmaktadır. Dinlerin kutsal metinleri, inanç esasları ve bireylerin çeşitli dinî tecrübelerinin uyarması sonucu dinî imgelemelere yönelen imgelem yetisi dinin içselleştirilip kişiye özel dindarlığın oluşmasında önemli bir yere sahiptir.

İmgeleme bireyin psikolojik özelliklerini yansıtıcı özelliğe sahip olduğu¹⁸² için tezahürleri ruhsal hayata dair önemli ipuçları vermektedir. Bireyler dinî imgeleri ruhsal özelliklerinin katılımıyla imgeledikleri için imgeleri iç dünyalarını yansıtır. Bireylerin sahip oldukları dinî imgeleri yetiştikleri aile, sosyal çevre, mensup oldukları din hakkında önemli bilgiler sunacağı için özellikle analistler için önemli bir kaynak konumundadırlar.¹⁸³ Din Psikolojisi alanında dinî imgeleme dair gerek geçmişe gerekse günümüze dönük yapılacak çalışmalar bu açıdan önem arz etmektedir. Bireye ait olup başkalarının bilinmeyen ve görünmeyen ruhsal hayatın bir kısmı imgeleme ile bilinir hale geldiği için,¹⁸⁴ imgeleme dair bireyin ifadeleri ve ortaya koyduğu eserler önem arz etmektedir. Bu nedenle dinî imgeleme ile ilgili yapılacak olan çalışmalarda bireylerin imgelemeye yönelik tecrübelerini yansıtan ifadeleri ve eserleri oldukça önemlidir. Özellikle güçlü imgelem yetisine sahip şahsiyetlerin hayatlarının incelenmesi dinî imgeleme konusunda önemli ipuçları verecektir.

¹⁸¹ Gazâlî, *İhyâu'ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, c.III, Bedir Yayinevi, İstanbul 1974, s. 59-70; Said Nursi, *Lem'alar*, Sözlere Yayinevi, İstanbul 1976, s.68-69; Said Nursi, *Mektubat*, Sözlere Yayinevi, İstanbul 1979, s. 36

¹⁸² Pir Vilayet İnyet Han, "C. G. Jung ve Sufizm", ed. J. Marvin Spiegelman ve diğerleri, *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, 2. baskı, çev. Kemal Yazıcı-Ramazan Kutlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 41-62, s. 60-61

¹⁸³ Rizzuto, A. M., "Religious Development: A Psychoanalytic Point of View", editors F.Oser and W.G. Scarlett, *Religious Development in Childhood and Adolescence*, CA:Jossey-Bass, San Francisco 1991, p.47-59

¹⁸⁴ Sarbin, Theodore R., "Belived-in Imaginings: A Narrative Approach", p. 19-20

İmgelem yetisi ile ilgili olarak yeterli çalışma olmadığı için birçok soru henüz yanıt bulmamıştır. İmgelem yetisi üzerinde etkili olan faktörler konusunda genel geçer kurallardan söz etmek için daha çok araştırmalara ihtiyaç vardır. İmgelem yetisi üzerine bilişsel psikolojide yapılacak çalışmalar dolaylı olarak dinî imgelemeye ışık tutacaktır. Bu bağlamda din psikolojisi disiplinine bağlı araştırmalarda dinî imgeleme dair yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Dinî imgeleme konusunda yapılacak tecrübî çalışmalardan elde edilecek istatistikî veriler konuya ışık tutacaktır. Bu çalışmalarda dinî imgelemenin hem üretken yönü hem patolojik yönüne dair elde edilecek verilerle birçok soruya cevap bulunacaktır. Neden bazı kimselerde dinî imgeleme daha güçlüdür? Neden patolojik dinî imgelemeler yaşanmaktadır? Kişilik, cinsiyet, yaş vb faktörlerle dinî imgelemenin ilişkisi nasıldır? gibi sorular cevap buldukça konu daha iyi anlaşılacaktır. Bu açıdan Din Psikolojisi alanında konuyla ilgili yapılacak çalışmalar birçok yönden önem arz etmektedir.

Bibliyografya

- Adam, *Şifacı-4, Niyetle Tedavi ve İmgeleme Çalışmaları*, çev. Ayla Yasa, Gün Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Adams, Michael Vannoy, *The Fantasy Principle Psychoanalysis of the Imagination*, First Published, Brunner-Routledge, USA 2004.
- Addington, Jack Ensing, *% 100 Düşünce Gücü*, çev. Birol Çetinkaya, Akaşa Yayınları, İst. 1997.
- Andrade, Jackie, "Consciousness", Ed.Nick Braisby and Angus Gellatly, *Cognitive Psychology*, Oxford University Press, New York 2005.
- Arkan, Atilla, *İbn Rüşd Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Avis, Paul, *God and Imagination*, Routledge, New York 1999.
- Ay, Mahmut, "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması", *Kelam Araştırmaları* 6: 2, 2008, s. 47-68.
- Buharî, Ebu Abdillah Muhammed b.İsmail, el-Câmiu's-Sahih, I-VIII, İstanbul 1981.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, VII. Baskı, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1985.
- Berger, Peter L.*Kutsal Şemsiye*, çev. Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000.
- Boyer, Pascal, "Specialized Inference Engines as Precursors of Creative Imagination", Ed Ilona Roth, *Imaginative Minds*, Oxford University, New York 2007, p.240-258.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000.

- Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b.İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, I-VIII, İstanbul 1981.
- Ceram, C.W.,Tanrılar, *Mezarlar ve Bilginler*, çev. Hayrullah Örs, Evrim Matbaacılık, İstanbul 1982.
- Cheetham, Tom, *The World Turned Inside Out. Henry Corbin and Islamic Mysticism*, First Spring Journal Books, Canada 2003.
- Chittick, William, *Hayal Âlemleri*, II. baskı, çev. Mehmet Demirkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Corbin, Henry, *Creative Imagination in the Sufism of İbn 'Arabi*, translater Ralph Manheim, Princeton University 1969.
- Cornaldi Cesare and at all, *Stretching the Imagination*, Oxford University Press, New York 1996.
- Currie, Gregory, "A Claim on the Reader", ed. Ilona Roth,*Imaginative Minds*, Oxford University, New York 2007, p. 170-186.
- Çakmakloğlu, M.Mustafa, "Muhyiddin İbnü'l-Arabîye Göre Hayal ve Düzeyleri" *Tasavvuf Akademi*, Sayı 10, 2003, s. 299-330.
- Çoşkun, İbrahim, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde "Allah" Mefhumu",*Tasavvuf*, Sayı 21, 2008, s. 47-68.
- Durusoy, Ali, "Hayal" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17,Divantaş, İstanbul 1998, s.1-3.
- Durusoy, Ali, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdaki Yeri*, İFAV, İstanbul 1993.
- Epstein, Perle, *Kabala*, çev. Nusret Karayazgan, Şiyma Barkın, 3.Basım, Drahma Yayınları İstanbul 2000.
- Erkuş, Adnan, *Psikolojik Terimler Sözlüğü*, Doruk Yayınları, Ankara 1994.
- F., Mclean, George-Kromkowski, John, *The Imagination*,The Council For Research In Values and Philosophy, USA 2003.
- F. Mclean, George-Kromkowski, John, *The Imagination*, The Council for Research in Values and Philosophy, USA 2003.
- Fârâbî, *el-Medinetü'l Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, MEB Basımevi İstanbul 1989.
- Feist, Jess,-Feist, Gregory J. *Theories of Personality*, sixth edition, Mcgrow Hill, New York 2006.
- Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, VII. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1985.
- From, Erich, *You Shall be as Gods: A Radical Interpretatin of the Old Tastesment*, fawcett 1966.
- Gardner, H., *Creating Minds*, Basic Books, New York 1993.

- Gaut, Berys, "Reasons, Emotions and Fictions", ed. Kieran, Matthew-Lopes, Dominic, *Imagination, Philosophy and the Arts*, Routledge, New York 2003, p. 15-35.
- Gawain, Shakti, *Yaratıcı İmgeleme*, II. baskı, çev. Semra Ayanbaşı, Akaşa Yayınları, İstanbul 2007.
- Gazâli, *İhyâu'ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, c.III, Bedir Yayınevi, İstanbul 1974.
- Gazâli, *Ehli İçin*, çev. Muammer Esen, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 9. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1988.
- Hall, C., Rodgers, W. Barr, K., "The Use of Imagery by Athletes in Selected Sports", *The Spor Psychologist*, 4, 1990, p.1-10.
- Handy, Todd C., and at all., "Visual Imagery and memory: Do Retrieval Strategies Affect what the Mind's Eye Sees ?", ed. Michel Denis and at all., *Neuroimaging of Mental Imagery*, Psychology Press, New York 2004, p. 7-29.
- Hecker, J. E., Kaczor, L. M., "Application of Imagery Theory to Sport Psychology", *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 10, 1998, p. 363-373.
- Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, I.Baskı, İstanbul 2008.
- Hökelekli, Hayati, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2008.
- Hughes, Aaron W., *The Lexture of the Divine Imagination in Medieval Islamic and Jewish Thought*, Indiana University Press, USA 2004.
- İşıldak, Suat, "Yaratmada İlk Adım: İmge ve İmgelem", *NEF Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi (EFMED)* C. 2, sayı 1, 2008, s. 64-69.
- İbn-i Manzur, *Lisanü'l Arab*, "hayal" maddesi, C. II, s.1304, Daru'l Maarif, Kahire tsz.
- İnan, Abdülkadir, *Şamanizm*, III. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- J. Hitch, Graham, "Working Memory", Ed. Nick Braisby and Angus Gellatly, *Cognitive Psychology*, Oxford University Press, New York 2005, p. 307-346.
- Jakson, Norman, "Imaging a Different World", ed. Norman Jakson and at all, *Developing Creativity in Higher Education*, Routledge New York 2006, p. 1-10.
- Jakson, Norman- Shaw, Malcom, "Developing Subject Perspectives on Creativity in Higher Education" ed. Norman Jakson and at all, *Developing Creativity in Higher Education*, Routledge New York 2006, p.89-108.

- Jay, Martin, "Kıyametçi Tahayyül ve Matem İktidarsızlığı", ed. John Rundell-G. Robinson, *Tahayyül Gücünü Yeniden Düşünmek*, çev. Ertuğrul Başer, I.Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 50-75.
- Jon E., Roeckelein, *Imagery in Psychology: A Reference Guide*, Greenwood Group, USA 2004.
- Jones, J. W., *Contemporary Psychoanalysis and Religion: Transference and Transcendence*, Yale University Press, New Haven 1991.
- Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- Kaufmann, Geir, "The Many of Mental Imagery" ed. Cesare Cornoldi and at all., *Stretching the Imagination*, Oxford University Press, New York 1996, p. 77-109.
- Kearney, Richard, *The Wake of Imagination*, Routledge, USA 1988.
- Kim, J. M., *Internal Object Representations of God of Religious People*(unpublished doctoral dissertation), Long Island University 2005.
- Kindi, *Felsefî Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2002.
- Kosslyn, Stephen M., and at all., *The Case For Mental imagery*, Oxford University Press New York 2006.
- Küşat, Ali, "Ergenlerde Allah Tasavvuru" ed. Ünver Günay, Celaledin Çevik, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Karahan Kitabevi, Adana 2006, s. 113-157.
- Lee, C. & A. Early, "Religiosity and Family Values: Correlates of God-Image in A Protestant Sample", *Journal of Psychology and Theology*, Vol. 28, No.3,2000, p. 232-237.
- MacGregor, C., *Yaratıcı Bir Çocuk Yetiştirme*, çev. Ersin Soylu, Papirus Yayınları, İst. 1997.
- Marks, D. F., "Visual Imagery Differences in Recall of Pictures", *British Journal of Psychology*, 64, p. 407-412.
- Martines, Lauro, *Power and Imagination*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore Press 1988.
- Matsumoto, David, *The Chambrige Dictionary Of Psychology*, Chambrige University Press, USA 2009.
- Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, çev. Hüsnü Arıcı ve diğerleri, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara 1981.
- Oxford Worldpower Dictionary*, 3rd edition, Oxford University Press, 2006.
- Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitabevi, İst., 1966.

- Parlatır, İsmail ve diğerleri, *Türkçe Sözlük*, 9. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Pearson, David G., “Mental Imagery and Creative Thought”, Ed. Ilona Roth, *Imaginative Minds*, Oxford University Press, New York 2007, p.189-212.
- Pearson, David G., *Mental Imagery and Creative Thought*, Basic Books, New York 1993.
- Peker, Hidayet, Fârâbî ve İbn Sinâ'nın Felsefesinde Vahyin Kavramsal Muhtevası” *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, Sayı 1, 2008, s. 157–176.
- Pir Vilayet İneyet Han, “C.G.Jung ve Sufizm”ed. J.Marvin Spiegelman ve diğerleri, *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, 2.baskı, çev. Kemal Yazıcı-Ramazan Kutlu, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 41–62.
- Randour, M.L., *Exploring Sacred Landscape:Religious and Spritual Experiences in Psychoteraphy*, Columbia University Press, New York 1993.
- Reka, Michael, “The Imagination Of Death and theTheology Of Solidarity”, editors, G.F. Mclean and John K.White, *Imagination in Religion and Social Life*, The Council for Research in Values and Philosophy, USA 2003, p.41–53
- Reyken, Leland and at all, *Dictionary of Biblical Imagery*, Inter Varsity Press, USA 1998.
- Richadson, J.T.E., “Gender Differences in Imagery, Cognition, and Memory”, Editors. Robert H.Logie, Michel Denis, *Mental Images in Human Cognition*, Elsevier Science, Publishers B.V., USA 1991, p. 271–305.
- Richardson, John T.E., *Imagery Cognitive Psychology*, Taylor and Francis, Routledge, UK 1999.
- Rizzuto, A. M., “Religious Development: A Psychoanalytic Point of View”, Editors F.Oser and W.G. Scarlett, *Religious Development in Childhood and Adolescence*, CA: Jossey-Bass, San Francisco 1991, p. 47–59.
- Roth,Ilona, “Imaginative Minds:Concepts, Controversies and,Themes”, Ed. Ilona Roth, *Imaginative Minds*, Oxford University, New York 2007, p. xix-xxxv.
- Rundell, John, “ Giriş”,Editor John Rundell,G.Ribson,*Hayal Gücünü Yeniden Düşünmek*, çev. Ertuğrul Başer, I. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 9–28.
- Said Nursi, *Lem'alar*, Sözler Yayınevi, İstanbul 1976.
- Said Nursi, *Mektubat*, Sözler Yayınevi, İstanbul 1979.

- Sarbin, Theodore R., "Belived-in Imaginings: A Narrative Approach" Ed. Joseph de Rivera and Theodore R. Sarbin, *Belived-in Imaginings the Construction of Reality*, American Psychological Association, Washington 1998, p.13-31.
- S., Edward Casey, "Imagination, Fantasy, Hallucination, and Memory", ed. James Phillips-James Morley, *Imagination and Its Pathologies*, The MIT Press, England 2003, ss.65-93.
- Sander, Donald F., "Analitik Psikoloji ve Şamanlık", hazırlayanlar: Donald F. Sander, Steven H. Wong, *Kutsal Miras Şamanlık ve Jung Psikolojisi*, çev. Nur Yener, Okyanus Yayınları İstanbul tsz.
- Schlamm, Leon, "Active Imagination", ed. David A. Leeming and at all, *Encyclopedia of Psychology and Religion*, Springer, New York 2010, p. 6-7.
- Spilka, Bernard, "God Image", editors David A. Leeming and at all., *Encyclopedia of Psychology and Religion*, Spinger Science+Business Media, USA 2010, p. 353-356
- Stevens, Anthony, *Jung*, çev. Ayda Çayır, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- Styles, Elizabeth A., *The Psychology of Attention*, Second Edition, Psychology Press, New York 2006.
- Sühreverdî, *İşrak Felsefesi*, çev. Tahir Uluç, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Tabbernee, William, "19 Yüzyıl Önce Uşak'ta Doğan Bir İnancın Peşinde" *NTV Tarih*, Sayı 14, 2010, s. 32-35.
- Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, II. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Taylor, Marjorie and at all., "Children's Imagery Companions: What is It Like to Have an Invisible Friend?" Ed. Markman, Keith D., *Handbook of Imagination and Mental Simulation*, Psychology Press, New York 2009, p. 211-224.
- Tiggemann, M. and Kempes E., "The Phenomenology of Food Craving: The Role of Mental Imagery", *Appetite*, 45(3), 2005, p. 305-313.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, es Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Tosun, Necdet, "Rabıta", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 34, Ankara 2007, s. 378-379.
- Uludağ, Süleyman, "Nefis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 526-528.